

**TOŻSAMOŚĆ
NARODOWA**
W PROCESIE EDUKACJI SZKOLNEJ

**Tożsamość narodowa
w opinii uczniów
ostatnich klas szkół
podstawowych
i szkół ponadpodstawowych
Raport z badań ilościowych**

IBE

INSTYTUT
BADAŃ
EDUKACYJNYCH

NAUKA DLA
SPOŁECZEŃSTWA

ZEMISI

Tożsamość narodowa w opinii uczniów ostatnich klas
szkół podstawowych i szkół ponadpodstawowych
Raport z badań ilościowych

Marek Zajic

2024

Autor: Marek Zajic

Recenzent:

dr hab. Radosław Kossakowski, prof. UG, Instytut Socjologii

Redakcja językowa: Monika Pecyna

Wydawca:

Instytut Badań Edukacyjnych

ul. Górczewska 8, 01-180 Warszawa

tel. (22) 241 71 00; www.ibe.edu.pl

Copyright© Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2024

Wzór cytowania:

Zajic, M. (2024). *Tożsamość narodowa w opinii uczniów ostatnich klas szkół podstawowych i szkół ponadpodstawowych. Raport z badań ilościowych*. Instytut Badań Edukacyjnych.

ISBN: 978-83-68313-09-3

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu w ramach programu Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa”

nr NdS/552403/2022/2022. Projekt został w całości dofinansowany przez MEiN, a następnie przez MSWiN na łączną kwotę 1 754 894,25 PLN.

Egzemplarz bezpłatny

Spis treści

Wstęp	5
1. Ogólne założenia metodologiczne.....	6
1.1. Dobór próby	6
1.2. Główne pytania i cele badawcze młodzieży w klasach VII–VIII szkół podstawowych oraz w klasach I–IV szkół ponadpodstawowych	14
2. Prezentacja wyników badań empirycznych.....	15
2.1. Cechy opisujące obywateli Polski	15
2.2. Swoje i obce grupy narodowościowe	22
<i>Źródło: na podstawie zestawienia danych własnych i wyników pomiaru z 2023 roku w: CBOS, Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie, Komunikat z badań nr 33/2023, s. 2.</i>	26
2.3. Zainteresowanie swoim regionem	26
2.4. Tematyka patriotyzmu w szkołach	29
2.5. Wydarzenia historyczne w kontekście postaw patriotycznych.....	53
2.6. Uczestnictwo w obchodach świąt narodowych	66
Podsumowanie.....	69
Bibliografia.....	77

Wstęp

Niniejszy raport pt. „Tożsamość narodowa uczniów klas VII-VIII szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych” stanowi wynik gruntownych badań empirycznych – przy zastosowaniu techniki kwestionariusza ankiety – przeprowadzonych w celu zrozumienia i analizy poczucia tożsamości narodowej uczniów. Powyższe przedsięwzięcie badawcze było relatywnie trudne, ponieważ zostało przeprowadzone w grupie uczniów ostatnich dwóch klas szkół podstawowych, a także uczniów szkół ponadpodstawowych.

W spektrum dynamicznych zmian społecznych i kulturowych, zrozumienie tożsamości narodowej w kontekście edukacji ponadpodstawowej staje się kluczowym elementem opracowywania skutecznych strategii nauczania oraz budowania otwartego, tolerancyjnego społeczeństwa. Niniejszy raport ma na celu dostarczenie informacji na temat obecnej sytuacji, ale jego zadaniem jest także zidentyfikowanie potencjalnych obszarów do dalszych badań i rozwoju. W szczególności może on pomóc w opracowywaniu strategii edukacyjnych, które promują pozytywne poczucie tożsamości narodowej i szanują różnorodność kulturową. Ponadto, może on dostarczyć wnikliwych informacji i danych, które będą w stanie pomóc nauczycielom, edukatorom, rodzicom i decydentom w zrozumieniu tego ważnego aspektu rozwoju dziecka. Mamy nadzieję, że nasze badania przyczynią się do tworzenia efektywniejszych strategii edukacyjnych i społecznych, które będą respektować i kształtować poczucie tożsamości narodowej wśród uczniów szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych. Raport stanowi bazę informacyjną odnośnie wiedzy uczniów na poruszany temat, dodatkowo stanowi ważny wkład w zrozumienie tożsamości narodowej, co może budować potencjał do wpływania na przyszłe strategie edukacyjne i społeczne. Mamy nadzieję, że nasze badania będą użyteczne dla wszystkich zainteresowanych i przyczynią się do tworzenia bardziej inkluzywnej i rozumiałej edukacji.

1. Ogólne założenia metodologiczne

W projekcie *Tożsamość narodowa w procesie edukacji szkolnej* przeprowadzone badania oparte zostały na metodzie ilościowej, przy wykorzystaniu techniki CAWI (Computer Assisted Web Interview). Metoda ta charakteryzuje się przeprowadzeniem badań ankietowych przez Internet. Respondenci wypełniają ankietę on-line (przy wykorzystaniu narzędzia Lime Survey), natomiast wpisywane przez nich odpowiedzi automatycznie zapisują się w bazie danych.

Tego typu forma badań daje respondentom większe poczucie anonimowości. W pewnym stopniu przełożyło się to na rzetelne i szczere udzielanie odpowiedzi.

Przygotowany przez zespół projektowy skrypt pozwala kontrolować przebieg procesu badawczego. Odgórnie zaprojektowane reguły przejścia w programie Lime Survey umożliwiły płynne wypełnianie kwestionariusza. Respondent nie miał możliwości pominąć żadnego pytania, ponieważ wyświetlały mu się one w odpowiedniej kolejności i nie można było przejść do następnych, bez zaznaczenia odpowiedzi we wcześniejszych pytaniach. Tu też podkreślamy, że technika ta jest popularna zarówno w badaniach akademickich, jak i marketingowych, ponieważ jest jedną z najtańszych w realizacji. Dane same zapisują się w programie do tego przeznaczonym, co zdecydowanie skraca czas obróbki uzyskanych informacji oraz eliminuje ryzyko popełnienia błędu przez osobę wpisującą dane. Bardzo szybko można je eksportować do dowolnych arkuszy kalkulacyjnych.

Jak w każdej technice, tak i w tej można doszukać się wad. Jedną z nich jest brak możliwości weryfikacji czy daną ankietę wypełniły osoby reprezentujące próbę. Przyjęto regułę zaufania do dyrekcji i nauczycieli szkół, którzy zachęcali odpowiednie grupy uczniów do wzięcia udziału w badaniu. To właśnie uczniowie stanowili próbę badawczą. Dodatkowym motywatorem dobrej współpracy pedagogów były działania promocyjne projektu, które przybliżyły problemy badawcze, jakie zespół projektowy założył do weryfikacji.

1.1. Dobór próby

W zrealizowanym projekcie, do wszystkich modułów badań ilościowych zastosowano dobór probabilistyczny (losowy) warstwowy, który polega na podziale całej populacji generalnej na tzw. warstwy i dokonaniu bezpośredniego losowania niezależnych prób w obrębie każdej

warstwy. Wspomniany podział musi być przeprowadzony w taki sposób, aby każdy element wchodził tylko do jednej warstwy i znajdował się w którejś z nich. Same warstwy powinny być jednorodne i istotnie się między sobą różnić. Wyróżnia się trzy rodzaje doboru losowania warstwowego: proporcjonalny, nieproporcjonalny i optymalny¹.

W przypadku badań na kanwie naszego projektu ze względu na zróżnicowaną liczbę szkół w każdym województwie zastosowano podział całej populacji generalnej na tzw. warstwy (w tym wypadku warstwą jest województwo, czyli wzięto pod uwagę 16 warstw) i dokonano bezpośredniego losowania szkół przy zastosowaniu doboru proporcjonalnego. Dobór proporcjonalny został obliczony za pomocą średniej arytmetycznej, uwzględniając wielkość błędu maksymalnego na poziomie 5% (informacja o tym, jaką „poprawkę” powinniśmy przyjąć)².

Zarówno dobór proporcjonalny, jak i dalsze etapy do losowania wzięto z operatów opartych na bazach danych „Zestawienia szkół na poziomie jednostkowym SIO 2021–2022”. Zestawienia tego typu są dostępne w Systemie Informacji Oświaty i/lub w bazach danych właściwego ministerstwa (MEiN). Bazy danych zawierały 22 488 wszystkich szkół.

W celu wyeliminowania szkół niepublicznych, przed przystąpieniem do losowania założono na operat pewne filtry. Z tegoż operatu wylosowano publiczne szkoły podstawowe, licea ogólnokształcące i plastyczne, technika, branżowe szkoły I stopnia, które stanowią fundament naszych badań. Ogólną liczbę szkół w województwie w stosunku do ogólnopolskiej liczby szkół, biorąc pod uwagę liczbę placówek, która ma budować próbę. Próba wynosi 378 takich miejsc przy założeniu:

- poziomu istotności: 95% (oznacza, jak bardzo możemy być pewni uzyskanych rezultatów, $\alpha = 0,95$ oznacza, że na 95%)³.
- wielkości frakcji: 0,5 (jeżeli szacujemy, że badana cecha występuje w 60% populacji należy podać 0,6, gdy nie znamy wartości – 0,5).

¹ Skarbek W. (2013). *Wybrane zagadnienia metodologii nauk społecznych*. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.

² Babbie E. (2004). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.

³ Stanisław A. (2006). *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny*. Kraków: StatSoft Polska.

Tabela 1. Rozkład liczby szkół wchodzących w skład próby na województwa

Województwo	Liczba szkół stanowiąca próbę
DOLNOŚLĄSKIE	23
KUJAWSKO-POMORSKIE	19
LUBELSKIE	26
LUBUSKIE	10
ŁÓDZKIE	24
MAŁOPOLSKIE	40
MAZOWIECKIE	47
OPOLSKIE	11
PODLASKIE	13
PODKARPACKIE	29
POMORSKIE	20
ŚLĄSKIE	39
ŚWIĘTOKRZYSKIE	14
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	15
WIELKOPOLSKIE	34
ZACHODNIOPOMORSKIE	14
Ogółem	378

a) Dobory liczby uczniów w poszczególnych klasach. W obszarze próby 378 szkół, w celu sprecyzowania minimalnej liczby uczniów, którzy powinni wypełnić ankiety, dokonano obliczeń wskaźników proporcjonalności w oparciu o liczbę poszczególnych roczników uczniów w danym województwie.

Tabela 2. Liczba uczniów wchodzących w skład próby w rozkładzie na województwa

Rodzaj szkoły	Klasy	Województwa	Liczba uczniów w poszczególnych klasach
Szkoła podstawowa	I-III	DOLNOŚLĄSKIE	77
		KUJAWSKO-POMORSKIE	56
		LUBELSKIE	56
		LUBUSKIE	28
		ŁÓDZKIE	63
		MAŁOPOLSKIE	101
		MAZOWIECKIE	164
		OPOLSKIE	24
		PODKARPACKIE	60
		PODLASKIE	31
		POMORSKIE	71

Rodzaj szkoły	Klasy	Województwa	Liczba uczniów w poszczególnych klasach
		ŚLĄSKIE	119
		ŚWIĘTOKRZYSKIE	30
		WARMIŃSKO-MAZURSKIE	38
		WIELKOPOLSKIE	104
		ZACHODNIOPOMORSKIE	44
		Ogółem	1066
	IV-VI	DOLNOŚLĄSKIE	77
		KUJAWSKO-POMORSKIE	58
		LUBELSKIE	57
		LUBUSKIE	28
		ŁÓDZKIE	64
		MAŁOPOLSKIE	99
		MAZOWIECKIE	160
		OPOLSKIE	24
		PODKARPACKIE	59
		PODLASKIE	31
		POMORSKIE	70
		ŚLĄSKIE	119
		ŚWIĘTOKRZYSKIE	32
		WARMIŃSKO-MAZURSKIE	40
		WIELKOPOLSKIE	104
		ZACHODNIOPOMORSKIE	44
		Ogółem	1066
	VII-VIII	DOLNOŚLĄSKIE	77
		KUJAWSKO-POMORSKIE	58
		LUBELSKIE	57
		LUBUSKIE	29
		ŁÓDZKIE	64
		MAŁOPOLSKIE	97
		MAZOWIECKIE	158
		OPOLSKIE	24
		PODKARPACKIE	60
		PODLASKIE	31
POMORSKIE		71	
ŚLĄSKIE		117	
ŚWIĘTOKRZYSKIE		32	
WARMIŃSKO-MAZURSKIE		41	
WIELKOPOLSKIE		104	
ZACHODNIOPOMORSKIE		46	
Ogółem		1066	
Szkoła ponadpodstawowa	Licea, technika,	DOLNOŚLĄSKIE	74
		KUJAWSKO-POMORSKIE	58

Rodzaj szkoły	Klasy	Województwa	Liczba uczniów w poszczególnych klasach
	szkoły branżowe	LUBELSKIE	61
		LUBUSKIE	28
		ŁÓDZKIE	65
		MAŁOPOLSKIE	100
		MAZOWIECKIE	154
		OPOLSKIE	25
		PODKARPACKIE	63
		PODLASKIE	33
		POMORSKIE	69
		ŚLĄSKIE	115
		ŚWIĘTOKRZYSKIE	33
		WARMIŃSKO-MAZURSKIE	41
		WIELKOPOLSKIE	102
		ZACHODNIOPOMORSKIE	45
		Ogółem	1066

b) Liczba nauczycieli wzięta do próby oparta jest o przedmiot kierunkowy, którego nauczają. Należy mieć na uwadze, że w próbie znajdują się placówki z małą liczbą uczniów (szkoły znajdujące się na wsiach, osadach), gdzie np. może być tylko jeden nauczyciel języka polskiego. W takim wypadku zespół badawczy kierował się kryterium liczby godzin poszczególnych przedmiotów, które wskazywało na zapotrzebowanie większej liczby nauczycieli.

Tabela 3. Liczba nauczycieli wchodzących w skład próby na województwo

Przedmioty nauczane	Minimalna liczba ankiet wśród nauczycieli do realizacji
Język polski	3
Nauczanie wczesnoszkolne	2
Historia	2
Geografia	1
WOS, muzyka, plastyka	1
Pozostałe	2
łącznie	11

c) Następną grupą badawczą w badaniach metodą ilościową jest grupa dyrektorów. Przyjmujemy, że liczba dyrektorów, która powinna wypełnić ankietę powinna odpowiadać liczbie szkół stanowiących próbę, czyli 378.

Powyższy materiał dotyczący doboru próby przedstawia „rozbicie” badanych na moduły (grupy), w których były przeprowadzane badania. W niniejszym raporcie skupiamy uwagę na trzecim i czwartym module badań metodą ilościową, czyli na badaniach przeprowadzonych w klasach VII–VIII szkół podstawowych oraz szkołach ponadpodstawowych.

Tabela 4. Płeć respondentów – rozkład częstości

	N	%
Kobieta	1505	50,7
Mężczyzna	1464	49,3
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Biorąc pod uwagę płeć ankietowanych uczniów, nieznacznie większość stanowiły kobiety – 50,7%. Tak więc odsetek mężczyzn stanowił 49,3% ogółu próby.

Tabela 5. Wiek respondentów – rozkład częstości

	N	%
13-14 lat	1137	38,3
15-16 lat	964	32,5
17-18 lat	692	23,3
19-20 lat	176	5,9
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Przyglądając się wiekowi respondentów okazuje się, że najliczniejszą grupą byli uczniowie w wieku 13–14 lat – 38,3%. Niemal jedna trzecia ankietowanych miała 15–16 lat – 32,5%. Ponadto 23,3% badanych uczniów miało między 17 a 18 lat, natomiast osoby w wieku 19–20 lat stanowiły 5,9% ogółu próby.

Tabela 6. Typ szkoły respondentów – rozkład częstości

	N	%
Szkoła podstawowa	1339	45,1
Szkoła ponadpodstawowa	1630	54,9
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Analizując typ szkoły respondentów, można zaobserwować, że przeszło połowa z nich uczęszczała do szkoły ponadpodstawowej – 54,9%. Pozostali ankietowani byli uczniami szkoły podstawowej – 45,1%.

Tabela 7. Klasa respondentów – rozkład częstości

	N	%
VII klasa podstawowa	442	14,9
VIII klasa podstawowa	908	30,6
I klasa ponadpodstawowa	610	20,5
II klasa ponadpodstawowa	426	14,3
III klasa ponadpodstawowa	283	9,5
IV klasa ponadpodstawowa	300	10,1
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Biorąc pod uwagę klasę, do której uczęszczali badani uczniowie, największy odsetek stanowili uczniowie klasy VIII szkoły podstawowej – 30,6%. Liczną reprezentacją byli również uczniowie klasy I szkoły ponadpodstawowej – 20,5%. Z drugiej strony, mniej niż co dziesiąty ankietowany uczęszczał do klasy III szkoły ponadpodstawowej – 9,5%.

Tabela 8. Rodzaj szkoły ponadpodstawowej respondentów – rozkład częstości

	N	%
Branżowa Szkoła I stopnia	297	18,2
Liceum	541	33,2
Technikum	792	48,6
Ogółem	1630	100,0

Źródło: dane własne.

Spośród ankietowanych uczęszczających do szkoły ponadpodstawowej, najbardziej licznie reprezentowane było technikum – 48,6%. Ponadto 33,2% respondentów było uczniami liceów, natomiast 18,2% – szkół branżowych I stopnia.

Tabela 9. Miejsce zamieszkania respondentów – rozkład częstości

	N	%
Wieś/osada	1508	50,8
Miasto do 50 tys.	631	21,3
od 50 tys. do 100 tys.	410	13,8
od 100 tys. do 250 tys.	171	5,8
od 250 tys. do 500 tys.	87	2,9

	N	%
Pow. 500 tys.	162	5,5
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Analizując miejsce zamieszkania ankietowanych, można zaobserwować, że przeszło połowa z nich zamieszkiwała obszary wiejskie/osady – 50,8%. Pozostali badani byli mieszkańcami miast, przy czym najczęściej zamieszkiwali oni miasta do 50 tys. mieszkańców – 21,3%, natomiast najrzadziej – miejscowości od 250 do 500 tys. mieszkańców – 2,9%.

Tabela 10. Województwo zamieszkania respondentów – rozkład częstości

	N	%
Dolnośląskie	382	12,9
Kujawsko-pomorskie	59	2,0
Lubelskie	159	5,4
Lubuskie	160	5,4
Łódzkie	183	6,2
Małopolskie	143	4,8
Mazowieckie	322	10,8
Opolskie	62	2,1
Podkarpackie	283	9,5
Podlaskie	51	1,7
Pomorskie	159	5,4
Śląskie	88	3,0
Świętokrzyskie	164	5,5
Warmińsko-mazurskie	292	9,8
Wielkopolskie	140	4,7
Zachodniopomorskie	322	10,8
Ogółem	2969	100,0

Źródło: dane własne.

Przyglądając się województwom, w których zamieszkują biorący udział w badaniu uczniowie, okazuje się, że największy ich odsetek pochodził z województwa dolnośląskiego – 12,9%.

Niemal co dziewiąty respondent był mieszkańcem województwa mazowieckiego lub zachodniopomorskiego – po 10,8% przypadków. Z drugiej strony, 2,1% badanych mieszkało w województwie opolskim, 2% – w województwie kujawsko-pomorskim, natomiast 1,7% – w województwie podlaskim.

1.2. Główne pytania i cele badawcze młodzieży w klasach VII–VIII szkół podstawowych oraz w klasach I–IV szkół ponadpodstawowych

W niniejszym projekcie pytania i cele badawcze odnosiły się do określenia cech opisujących obywateli Polski w opinii uczniów klas VII–VIII szkół podstawowych oraz klas I–IV szkół ponadpodstawowych, a także cech, które w opinii ankietowanych są przypisywane Polakom. Ważny punkt analiz stanowiło również określenie swoich i obcych grup narodowościowych, a także określenie swojego stosunku do poszczególnych narodów, grup etnicznych, religijnych i wyznaniowych.

Kolejna część rozważań dotyczyła określenia zainteresowania swoim regionem, a także ocena poziomu wiedzy na temat regionu swojego zamieszkania. Do celów badawczych zaliczyć należy również określenie tematyki patriotyzmu w szkołach, przybliżenie i ocena tematów związanych z polskością, czy też ocena realizowanych w szkołach form upowszechniania działalności patrona szkoły.

Następny ważny punkt realizowanego projektu badawczego stanowiło określenie swojego stosunku do publicznego celebrowania świąt narodowych czy też wskazanie okoliczności odczuwania „dumy narodowej”.

W kwestionariuszu ankiety badani uczniowie zostali również poproszeni o podzielenie się swoimi uwagami dotyczącymi oceny wydarzeń historycznych w kontekście postaw patriotycznych, określenie różnego znaczenia patriotyzmu, stopnia zainteresowania historią, a także partycypacja w obchodach świąt narodowych.

2. Prezentacja wyników badań empirycznych

2.1. Cechy opisujące obywateli Polski

Odnosząc się do cech, które pozwalają przyjąć, że ktoś jest Polakiem/Polką, badani najczęściej wskazywali na poczucie bycia Polakiem – 78% wskazań na duży i bardzo duży stopień. Równie często respondenci skłaniali się ku polskiemu obywatelstwu (72,3%) oraz posługiwaniu się językiem polskim (68,9%). Z drugiej strony, ankietowani relatywnie najrzadziej stwierdzali, że cechami pozwalającymi przyjąć, że ktoś jest Polakiem/Polką, są biały kolor skóry oraz wyznanie katolickie – odpowiednio 33,4% oraz 24,4% wskazań na duży i bardzo duży stopień.

Tabela 11. W jakim stopniu Twoim zdaniem poniższe cechy pozwalają przyjąć, że ktoś jest Polakiem/Polką? – Rozkład częstości

	W bardzo dużym stopniu	W dużym stopniu	W średnim stopniu	W małym stopniu	W bardzo małym stopniu	Trudno powiedzieć
Poczucie bycia Polakiem	54,0	24,0	11,2	3,5	2,9	4,4
Polskie obywatelstwo	39,9	32,4	17,6	4,0	2,5	3,6
Posługiwanie się językiem polskim	35,0	33,9	19,1	6,1	3,4	2,5
Znajomość hymnu Polski	37,9	27,0	18,7	8,1	5,1	3,2
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	37,3	25,2	17,3	9,2	7,2	3,7
Urodzenie na terenie Polski	32,4	28,8	20,6	8,5	6,1	3,6
Przestrzeganie polskich obyczajów	22,7	36,0	24,4	8,7	4,7	3,5
Szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.)	19,8	26,5	24,3	12,1	10,2	7,2
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	20,5	24,5	29,0	13,7	7,3	5,0
Znajomość historii Polski	17,4	27,5	28,0	13,2	9,3	4,6
Polskie nazwisko	17,5	24,6	27,3	14,9	11,3	4,4
Znajomość polskiej literatury i sztuki	14,9	25,1	29,8	15,6	9,7	4,9
Biały kolor skóry	18,0	15,4	17,9	14,1	25,7	8,9
Wyznanie katolickie	8,9	15,5	21,0	15,8	28,6	10,2

Źródło: dane własne.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na duży i bardzo duży wpływ w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni: polskie obywatelstwo, urodzenie na terenie Polski, przestrzeganie polskich obyczajów, szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.), zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas, znajomość historii Polski, polskie nazwisko, biały kolor skóry, wyznanie katolickie;
- wiek – 13–14 lat: poczucie bycia Polakiem, znajomość hymnu Polski, znajomość polskiej literatury i sztuki, wyznanie katolickie; 19–20 lat: znajomość historii Polski;
- typ szkoły – podstawowa: znajomość hymnu Polski, przestrzeganie polskich obyczajów, zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas, znajomość historii Polski, polskie nazwisko, znajomość polskiej literatury i sztuki, wyznanie katolickie;
- klasa – VII klasa: poczucie bycia Polakiem, znajomość hymnu Polski, polskie nazwisko, znajomość polskiej literatury i sztuki, wyznanie katolickie; IV klasa: znajomość historii Polski;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego, urodzenie na terenie Polski, zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas, polskie nazwisko, znajomość polskiej literatury i sztuki, biały kolor skóry, wyznanie katolickie; liceum: poczucie bycia Polakiem, polskie obywatelstwo, posługiwanie się językiem polskim; technikum: znajomość hymnu Polski, przestrzeganie polskich obyczajów, szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.), znajomość historii Polski;
- wielkość miejscowości zamieszkania – miasto do 50 tys.: polskie obywatelstwo; miasto od 50 do 100 tys.: urodzenie na terenie Polski, znajomość historii Polski; miasto od 100 do 250 tys.: poczucie bycia Polakiem, posługiwanie się językiem polskim, szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.), polskie nazwisko, znajomość polskiej literatury i sztuki, biały kolor skóry, wyznanie katolickie; miasto powyżej 500 tys.: znajomość hymnu Polski, przestrzeganie polskich obyczajów;
- województwo – kujawsko-pomorskie: posługiwanie się językiem polskim; lubelskie: znajomość polskiej literatury i sztuki, wyznanie katolickie; łódzkie: biały kolor skóry;

podkarpackie: poczucie bycia Polakiem, znajomość hymnu Polski, przestrzeganie polskich obyczajów; podlaskie: polskie nazwisko; śląskie: urodzenie na terenie Polski, zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas, znajomość historii Polski.

Kwestia społecznych kryteriów polskości stanowi przedmiot licznych analiz. Wśród fundamentalnych prac na ten temat wyróżnia się studium Ewy Nowackiej i Sławomira Łodzińskiego pt. *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości*, które prezentuje zestawienie kryteriów definiujących polskość badanych w latach 1988–2018⁴. Te wyselekcjonowane kategorie stały się podstawą dla zestawu pytań w obecnym pomiarze, prowadzonym wśród uczniów VII+. Porównanie tych wyników z aktualnymi poglądami badanej grupy pozwala na uzyskanie punktu odniesienia. Należy jednak pamiętać, że ze względu na różnorodność metod zbierania danych, i różnice w interpretacji poszczególnych stwierdzeń oraz przypisanych im wartości, takie porównania powinny być traktowane jako orientacyjne. Można zauważyć, że kolejność kryteriów pod kątem odsetka wskazań poczynionych przez uczniów jest podobna. Charakterystyczne jest, że uczniowie w mniejszym stopniu niż ma to miejsce wśród ogółu Polaków wskazywali dane kryterium niezależnie od tego do czego się ono odnosiło. Tylko przy poczuciu bycia Polakiem i szczególnych zasługach dla Polski odsetek wskazań przewyższał ten, uzyskany wśród grupy odniesienia. Największe różnice procentowe dotyczą sytuacji, w której brzmienie zdań mogło mieć wpływ na odpowiedź. Wśród twierdzeń, których sformułowanie w kwestionariuszach nie powinno wpływać na dwuznaczność postrzegania odpowiedzi, widać u uczniów zdecydowanie mniejsze niż wśród ogółu Polaków położenie akcentu na posługiwanie się językiem polskim, kwestie wiary katolickiej, polskie obywatelstwo oraz przestrzeganie obyczajów.

⁴ E. Nowacka, S. Łodziński, *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości*. Warszawa 2021, s. 64–76.

Tabela 12. W jakim stopniu Pani/Pana zdaniem poniższe cechy pozwalają określić, że ktoś jest Polakiem/Polką? – Rozkład częstości dla odpowiedzi najwyższych „w bardzo dużym stopniu” – 2023 oraz „bardzo ważne” – 2018

	Uczniowie VII+ 2023	Polacy 2018	
Poczucie bycia Polakiem	54	51	Poczucie, że jest się Polakiem
Posługiwanie się językiem polskim	35	54	Znajomość języka polskiego
Polskie obywatelstwo	40	55	Posiadanie obywatelstwa polskiego
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	37	42	Posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej
Znajomość historii Polski	17	38	Znajomość kultury i historii Polski
Przestrzeganie polskich obyczajów	23	37	Przestrzeganie polskich obyczajów
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	21	43	Mieszkanie na stałe w Polsce
Urodzenie na terenie Polski	32	35	Urodzenie się w Polsce
Szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.)	20	16	Szczególne zasługi dla Polski
Wyznanie katolickie	9	22	Wiara katolicka
Znajomość hymnu Polski	38		
Biały kolor skóry	18		
Polskie nazwisko	18		

Źródło: na podstawie zestawienia danych własnych i wyników pomiaru z 2018 roku w: E. Nowacka, S. Łodziński, *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości*. Warszawa 2021, s. 76.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy poczuciem bycia Polakiem/Polką a wszystkimi analizowanymi cechami pozwalającymi przyjąć, że ktoś jest Polakiem/Polką. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najsilniejsza zależność dotyczyła znajomości hymnu Polski, przestrzegania polskich obyczajów, znajomości polskiej literatury i sztuki oraz posługiwania się językiem polskim. Charakter tych korelacji w interpretacji Stanisza jest przeciętny⁵. Najstabsza korelacja odnosiła się do białego koloru skóry.

⁵ Interpretacja wskaźnika zaproponowana przez Andrzeja Stanisza w: A. Stanis, *Przystępny kurs statystyki*. T. 1, Kraków 1998, s. 293. Tożsamą klasyfikację przyjął Joy Paul Guilford w: J. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York 1965, s. 16. Ten sam autor wcześniej zaproponował inną interpretację: J. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York-London 1942, s. 219–230; zob też. R. Szwed, *Metody statystyczne w naukach społecznych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 320–324.

Tabela 13. Cechy pozwalające przyjąć, że ktoś jest Polakiem/Polką a poczucie bycia Polakiem

	Poczucie bycia Polakiem	
	r-Pearsona	p
Znajomość hymnu Polski	0,364	0,000
Przestrzeganie polskich obyczajów	0,338	0,000
Znajomość polskiej literatury i sztuki	0,316	0,000
Postępowanie się językiem polskim	0,302	0,000
Znajomość historii Polski	0,272	0,000
Zamieszkanie w Polsce przez dłuższy czas	0,261	0,000
Szczególne zasługi dla Polski (kulturalne, naukowe, sportowe itp.)	0,196	0,000
Polskie obywatelstwo	0,147	0,000
Urodzenie na terenie Polski	0,147	0,000
Polskie nazwisko	0,118	0,000
Posiadanie obojga rodziców pochodzenia polskiego	0,111	0,000
Wyznanie katolickie	0,101	0,000
Biały kolor skóry	0,042	0,033

Źródło: dane własne.

Postrzeganie charakteru narodowego Polaków ulegało na przestrzeni dziesięcioleci różnym zmianom. Nawet przy samym zdefiniowaniu istoty charakteru narodowego wyróżnić można trzy podejścia: tradycję herderowską – skupioną na uwarunkowaniach społeczno-kulturowych; heglowską, gdzie interpretacja opiera się na „duchu narodu” oraz rasowo-antropologiczną – opartą na dziedzictwie krwi, sprzyjającą twierdzeniom o wyjątkowości danego narodu⁶. W różnych okresach podejście do cech narodowych Polaków było warunkowane aktualną sytuacją polityczno-społeczną i kontekstem historycznym, w jakim znajdowali się autorzy podejmujący ten temat. W literaturze można znaleźć obszerne opracowania tego tematu, jak chociażby: *Charakter narodowy Polaków i innych* Edmunda Lewandowskiego⁷, a także prace uwzględniające kontekst historyczny, gdzie przykładem mogą być *Naród polski w publicystyce PRL* Stanisława Wójcika⁸, czy też praca *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, pod redakcją⁹ Janusza Tazbira. O charakterystykę cech narodowych pytał też CBOS w 2015 – badani wskazali wówczas na: pracowitość (25%),

⁶ B. Stoczewska, *Charakter narodowy Polaków. Refleksje nad jego postrzeganiem w myśli społeczno-politycznej kilku ostatnich dziesięcioleci*, [w:] M. Korzeniewska-Wisniewska, A. Kastory, R. Woźnica, *Europa Środkowa i Bałkany. Konteksty historyczne i politologiczne*, WUJ Kraków 2019, s.415.

⁷ E. Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, wyd. 2 rozszerz., Warszawa 2008.

⁸ S. Wójcik, *Naród polski w publicystyce PRL*, Lublin 2002,

⁹ red. J. Tazbir, *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, Warszawa 1991,

malkontenctwo (17%) oraz serdeczność, przyjazność (12%)¹⁰. W ramach niniejszego badania, inspirując się wynikami i opracowaniami, skupiono się również na cechach wskazujących na relację do innych grup.

Tabela 14. Poniżej przedstawiono wybrane cechy przypisywane Polakom. Wskaż, na ile się z nimi zgadzasz – rozkład częstości

	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Umiłowanie wolności	45,6	36,5	6,6	3,1	8,2
Przywiązanie do życia rodzinnego	40,0	41,6	7,3	2,8	8,4
Patriotyzm	44,0	36,3	8,1	3,3	8,3
Solidarność w zagrożeniu	37,8	36,6	10,7	4,4	10,4
Pracowitość	31,4	42,9	11,0	5,4	9,2
Przywiązanie do religii	33,2	35,2	11,7	6,7	13,3
Tolerancja wobec innych narodów	29,6	38,1	15,6	9,2	7,5
Zaradność/przedsiębiorczość	22,8	43,7	15,4	5,4	12,8
Narzekanie i krytykowanie	40,0	23,8	16,7	9,6	10,0
Tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce	22,5	40,0	17,4	10,0	10,1
Tolerancja religijna	27,4	32,3	17,3	14,1	8,9
Nietolerancja wobec ruchów LBGT	37,6	18,3	12,1	17,6	14,4
Antysemityzm	14,6	17,9	24,9	23,6	19,0

Źródło: dane własne.

Biorąc pod uwagę cechy, które mogą być przypisywane Polakom, największy odsetek ankietowanych wskazał na umiłowanie wolności – 82,1%. Przeszło czworo na pięć respondentów skłoniło się również ku przywiązaniu do życia rodzinnego oraz patriotyzmowi – odpowiednio 81,6% oraz 80,3% wskazań. Mniej niż co trzeci ankietowany wybrał natomiast kwestię przypisywania Polakom niechęci wobec Żydów (antysemityzm) – 32,4%.

¹⁰ CBOS, *Autoportret Polaków i postrzegany dystans kulturowy wobec sąsiadów*, Komunikat z badań nr 126/2015, Warszawa 2015.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni: umiłowanie wolności, patriotyzm, solidarność w zagrożeniu, pracowitość, przywiązanie do religii, tolerancja wobec innych narodów, zaradność/przedsiębiorczość, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, tolerancja religijna, nietolerancja wobec ruchów LBGT, niechęć wobec Żydów (antysemityzm);
- wiek – 13–14 lat: patriotyzm, pracowitość, tolerancja wobec innych narodów, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, tolerancja religijna; 15–16 lat: nietolerancja wobec ruchów LBGT; 17–18 lat: niechęć wobec Żydów (antysemityzm); 19–20 lat: narzekanie i krytykowanie;
- typ szkoły – podstawowa: przywiązanie do życia rodzinnego, patriotyzm, pracowitość, przywiązanie do religii, tolerancja wobec innych narodów, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, tolerancja religijna; ponadpodstawowa: narzekanie i krytykowanie, nietolerancja wobec ruchów LBGT, niechęć wobec Żydów (antysemityzm);
- klasa – VII klasa: patriotyzm, tolerancja wobec innych narodów, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, tolerancja religijna; VIII klasa: przywiązanie do religii; II klasa: nietolerancja wobec ruchów LBGT, niechęć wobec Żydów (antysemityzm); IV klasa: narzekanie i krytykowanie,
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: tolerancja wobec innych narodów, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, tolerancja religijna, niechęć wobec Żydów (antysemityzm); liceum: umiłowanie wolności, przywiązanie do życia rodzinnego, przywiązanie do religii, narzekanie i krytykowanie, nietolerancja wobec ruchów LBGT; technikum: przywiązanie do życia rodzinnego, patriotyzm, solidarność w zagrożeniu, pracowitość, zaradność/przedsiębiorczość;
- wielkość miejscowości zamieszkania – wieś/osada: przywiązanie do życia rodzinnego, patriotyzm, pracowitość, przywiązanie do religii, tolerancja wobec innych narodów, zaradność/przedsiębiorczość, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych

mieszkających w Polsce, tolerancja religijna; miasto od 250 do 500 tys.: umiłowanie wolności, solidarność w zagrożeniu, narzekanie i krytykowanie;

- województwo – kujawsko-pomorskie: umiłowanie wolności, solidarność w zagrożeniu, tolerancja wobec mniejszości narodowych i etnicznych mieszkających w Polsce, niechęć wobec Żydów (antysemityzm); lubuskie: nietolerancja wobec ruchów LGBT; łódzkie: patriotyzm, tolerancja religijna; podlaskie: przywiązanie do religii, tolerancja religijna; śląskie: przywiązanie do życia rodzinnego, tolerancja wobec innych narodów; warmińsko-mazurskie: narzekanie i krytykowanie; wielkopolskie: pracowitość.

2.2. Swoje i obce grupy narodowościowe

Swojskość i obcość a tożsamość¹¹. W kolejnym pytaniu respondenci mieli za zadanie dokonać rozróżnienia grup na „swoje” i „obce”. Przeprowadzona analiza wykazała, że największy odsetek ankietowanych do swojej grupy zaliczył: Polaków (95%), katolików (81,85%), Tatarów Polskich (79,7%), Czechów (62,6%) oraz Ukraińców (61,5%). Z drugiej strony, mniej niż jedna piąta badanych osób do swojej grupy zaliczyła: Arabów (19,8%), Karaimów (19,7%), Rosjan (18,8%) oraz Hindusów (16,4%).

Tabela 15. Często dokonuje się rozróżnienia grup na „swoje” i „obce”. Kogo może Pan/Pani zaliczyć do swojej, a kogo do obcej grupy wśród tych, z którymi Polacy mają częsty kontakt? – Rozkład częstości

	Swoi	Obcy
Polacy	95,0	5,0
Katolicy	81,8	18,2
Tatarzy Polscy	79,7	20,3
Czesi	62,6	37,4
Ukraińcy	61,5	38,5
Litwini	58,7	41,3
Słowacy	57,8	42,2
Prawosławni	52,3	47,7
Węgrzy	50,1	49,9
Żydzi	48,3	51,7
Niemcy	45,5	54,5
Romowie	35,9	64,1

¹¹ D. Wojakowski, *Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce*, PAN, Warszawa, 2007.

Łemkowie	34,6	65,4
Białorusini	30,3	69,7
Wietnamczycy	22,6	77,4
Muzułmanie	21,0	79,0
Arabowie	19,8	80,2
Karaimi	19,7	80,3
Rosjanie	18,8	81,2
Hindusi	16,4	83,6

Źródło: dane własne.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na swoją grupę w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: Ukraińcy, prawosławni, Żydzi, Niemcy, Romowie, Łemkowie, Białorusini, Wietnamczycy, muzułmanie, Karaimi, Hindusi; mężczyźni: Litwini, Węgrzy;
- wiek – 13–14 lat: katolicy, Tatarzy Polscy, Ukraińcy, Żydzi, Niemcy; 15–16 lat: Polacy;
- typ szkoły – podstawowa: Polacy, katolicy, Tatarzy Polscy, Ukraińcy, Litwini, Węgrzy, Żydzi, Niemcy;
- klasa – VII klasa: katolicy, Tatarzy Polscy, Ukraińcy, prawosławni, Niemcy, Arabowie; II klasa: Litwini;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: Niemcy, Arabowie, muzułmanie; liceum: Czesi, Ukraińcy, Litwini, Słowacy, prawosławni, Węgrzy, Żydzi, Romowie, Łemkowie, Białorusini, Karaimi, Rosjanie; technikum: Polacy, katolicy;
- wielkość miejscowości – wieś/osada: katolicy, Tatarzy Polscy; miasto do 50 tys.: Polacy; miasto od 50 do 100 tys.: Romowie, Białorusini, muzułmanie, Rosjanie; miasto od 250 do 500 tys.: Czesi, Ukraińcy, Litwini, Żydzi, Łemkowie, Karaimi, Hindusi; miasto powyżej 500 tys.: Arabowie;
- województwo – opolskie: Czesi; podlaskie: Litwini, Słowacy, prawosławni, Węgrzy, Żydzi, Romowie, Łemkowie, Białorusini, Wietnamczycy, Arabowie, Karaimi, Rosjanie, Hindusi; pomorskie: muzułmanie; śląskie: katolicy, Ukraińcy, Niemcy.

Tabela 16. Jaki jest Twój stosunek do niżej wymienionych narodów, grup etnicznych, religijnych i wyznaniowych? – Rozkład częstości

	Bardzo pozytywny	Pozytywny	Obojętny	Negatywny	Bardzo negatywny	Trudno powiedzieć
Polacy	51,0	25,8	13,5	3,8	2,7	3,1
Katolicy	25,9	29,7	26,4	6,4	5,7	6,0
Czesi	18,5	33,6	35,9	2,8	2,6	6,6
Tatarzy Polscy	26,1	25,7	35,8	2,5	2,8	7,0
Litwini	16,0	29,2	41,7	2,9	3,0	7,2
Ukraińcy	15,0	27,8	33,6	9,7	7,9	6,1
Słowacy	14,4	27,8	44,4	2,9	3,1	7,4
Węgrzy	16,6	23,8	45,0	3,6	3,1	7,9
Niemcy	13,7	26,0	34,7	10,5	8,8	6,3
Prawosławni	10,9	20,2	49,1	6,6	5,0	8,2
Żydzi	11,2	19,9	46,2	6,4	8,3	8,0
Arabowie	11,6	16,2	46,8	10,5	6,0	8,9
Wietnamczycy	9,5	14,3	55,2	4,9	5,3	10,8
Łemkowie	8,7	15,1	56,1	4,5	3,8	11,9
Romowie	8,7	13,8	52,9	8,7	6,2	9,7
Hindusi	7,7	14,4	55,2	7,5	4,7	10,4
Muzułmanie	8,3	13,2	49,7	12,2	7,4	9,2
Białorusini	6,8	12,8	40,8	18,7	12,2	8,7
Karaimi	7,1	10,5	56,4	5,7	4,2	16,0
Rosjanie	5,4	6,6	25,3	19,1	34,6	9,1

Źródło: dane własne.

Oceniając swój stosunek do wskazanych narodów, grup etnicznych, religijnych i wyznaniowych, najbardziej pozytywne oceny dotyczyły Polaków – 76,8% wskazań. Przeszło połowa pozytywnych odpowiedzi odnosiła się również do katolików (55,6%), Czechów (52,1%) oraz Tatarów Polskich (51,8%). Na drugim biegunie znalazły się natomiast takie grupy, jak: Białorusini (19,6% pozytywnych wskazań), Karaimi (17,6%) oraz Rosjanie (12%).

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek pozytywnych wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: Ukraińcy, Niemcy, prawosławni, Żydzi, Arabowie, Wietnamczycy, Łemkowie, Romowie, Hindusi, muzułmanie, Białorusini, Karaimi; mężczyźni: Polacy, katolicy, Czesi, Tatarzy Polscy, Litwini, Słowacy, Węgrzy;

- wiek – 13–14 lat: Polacy, katolicy, Tatarzy Polscy, Litwini, Ukraińcy, Słowacy, Węgrzy, Niemcy, Żydzi, muzułmanie; 13–14 i 15–16 lat: Romowie; 17–18 lat: Arabowie, Karaimi;
- typ szkoły – podstawowa: Polacy, katolicy, Tatarzy Polscy, Litwini, Ukraińcy, Słowacy, Węgrzy, Niemcy, Żydzi, Arabowie, Łemkowie, Romowie, muzułmanie, Rosjanie; ponadpodstawowa: Hindusi, Karaimi;
- klasa – VII klasa: Polacy, katolicy, Tatarzy Polscy, Litwini, Ukraińcy, Słowacy, Węgrzy, Niemcy, prawosławni, Żydzi, Wietnamczycy, Łemkowie, Romowie, muzułmanie, Rosjanie; I klasa: Hindusi; II klasa: Arabowie; III klasa: Karaimi; IV klasa: Czesi;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: Polacy, Tatarzy Polscy, Niemcy, Rosjanie; liceum: Czesi, Litwini, Ukraińcy, Słowacy, Węgrzy, prawosławni, Żydzi, Arabowie, Wietnamczycy, Łemkowie, Romowie, Hindusi, muzułmanie, Białorusini, Karaimi; technikum: katolicy;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: Polacy, katolicy, Tatarzy Polscy, Ukraińcy; miasto do 50 tys.: Litwini; miasto od 50 do 100 tys.: Słowacy, Łemkowie; miasto od 100 do 250 tys.: Ukraińcy, Niemcy, Białorusini; miasto od 250 do 500 tys.: Czesi, Węgrzy, prawosławni, Żydzi, Arabowie, Wietnamczycy; miasto powyżej 500 tys.: Romowie, Hindusi, muzułmanie, Białorusini, Karaimi, Rosjanie;
- województwo – kujawsko-pomorskie: Słowacy; łódzkie: Polacy; opolskie: Niemcy; podlaskie: Ukraińcy, Żydzi, Łemkowie; śląskie: katolicy; warmińsko-mazurskie: muzułmanie, Karaimi.

Badania CBOS regularnie analizują nastawienie do różnych narodów, przy czym uwzględniają mieszkańców innych krajów, pomijając mniejszości narodowe w Polsce oraz wyznawców religii. Nie badają również nastawiania do rodaków. Interesujące jest porównanie wyników między nauczycielami a ogólną populacją Polski w kwestii pozytywnego stosunku do 11 różnych nacji. W 6 z 11 przypadków różnice w pozytywnym nastawieniu mieściły się w zakresie 5%, a tylko w 2 przypadkach nieznacznie przekraczały 10%.

Warto zaznaczyć, że w przypadku pomiaru wśród uczniów VII+, jedynie w odniesieniu do Rosjan i Białorusinów obserwowano ujemną różnicę między pozytywnymi a negatywnymi wynikami, co wskazuje na przewagę negatywnego nastawienia.

Wnioskiem z analizy tych wyników jest sugerowanie, że wśród badanej grupy uczniów szkół ponadpodstawowych i uczniów szkół podstawowych z ostatnich dwóch klas widoczne jest okazywanie mniejszego – niż wśród ogółu Polaków – natężenia w przypadku niechęci do narodów, przy jednocześnie porównywalnym stosunku pozytywnym. Może to świadczyć o istnieniu tendencji do bardziej tolerancyjnych i otwartych postaw wobec różnorodności, co odróżnia ich podejście od ogólnej populacji kraju. To z kolei może wpływać pozytywnie na atmosferę edukacyjną i promocję akceptacji różnic kulturowych.

Tabela 17. Jaki jest Pana/Pani stosunek do niżej wymienionych religii, wyznań, narodów i grup etnicznych? – Rozkład częstości dla zagregowanych odpowiedzi wyrażających stosunek pozytywny

	Wskazania pozytywne		Różnica między wskazaniami pozytywnymi a negatywnymi	
	Nauczyciele 2023	Polacy 2023	Nauczyciele 2023	Polacy 2023
Litwini	54	47	51	43
Czesi	52	54	52	41
Słowacy	52	54	48	34
Ukraińcy	51	51	53	31
Węgrzy	45	36	43	9
Żydzi	44	32	32	-7
Niemcy	38	33	41	3
Romowie	31	16	21	-32
Białorusini	31	19	24	-34
Arabowie	24	15	12	-44
Rosjanie	19	6	-10	-76

Źródło: na podstawie zestawienia danych własnych i wyników pomiaru z 2023 roku w: CBOS, *Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie, Komunikat z badań nr 33/2023, s. 2.*

2.3. Zainteresowanie swoim regionem

Przeszło połowa badanych osób zadeklarowała, że interesuje się swoim regionem – 57,4%. Odmienne stanowisko zajęło 15,2% ankietowanych, którzy nie wykazują tego typu zainteresowania. Ponadto 27,3% respondentów nie potrafiło jednoznacznie wypowiedzieć się w tej kwestii.

Tabela 18. Czy interesujesz się swoim regionem? – Rozkład częstości

	Zdecydowanie tak	Tak	Trudno ocenić	Nie	Zdecydowanie Nie
Czy interesujesz się swoim regionem?	16,3	41,1	27,3	10,9	4,3

Źródło: dane własne.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni;
- wiek – 13–14 lat;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – technikum;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – kujawsko-pomorskie.

Tabela 19. Jak oceniasz swoją wiedzę na temat regionu, w którym mieszkasz? – Rozkład częstości

	Jest bardzo mała	Jest mała	Jest przeciętna	Jest duża	Jest bardzo duża	Trudno ocenić
Jak oceniasz swoją wiedzę na temat regionu, w którym mieszkasz?	4,1	10,0	47,3	25,3	7,6	5,7

Źródło: dane własne.

Dokonując oceny swojej wiedzy na temat zamieszkiwanego regionu, niemal połowa badanych stwierdziła, że jest ona na przeciętnym poziomie – 47,3%. W sposób pozytywny oceniła go niemal jedna trzecia ankietowanych – 32,9%. Z kolei 14,1% respondentów przyznało, że wie mało lub bardzo mało na temat regionu, w którym mieszka.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na duży i bardzo duży wpływ w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni;
- wiek – 13–14 lat;

- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VIII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – brak korelacji.

Tabela 20. Zainteresowanie swoim regionem a wiedza na jego temat

	Jak oceniasz swoją wiedzę na temat regionu, w którym mieszkasz?	
	r-Pearsona	p
Czy interesujesz się swoim regionem?	0,345	0,000

Źródło: dane własne.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy zainteresowaniem swoim regionem a wiedzą na jego temat. Kierunek korelacji był dodatni, a więc im większe zainteresowanie swoim regionem, tym większa deklarowana wiedza na jego temat.

2.4. Tematyka patriotyzmu w szkołach

Opierając się na zestawieniu wartości zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej¹², uczniowie dokonali wyboru trzech kluczowych aspektów, które uważają za istotne. Największą liczbę pozytywnych ocen otrzymała tolerancja – 58,4%. Ponad połowa respondentów wyraziła zainteresowanie współpracą. Patriotyzm został wskazany przez nieco mniej niż połowę badanych (49%), natomiast dwóch na pięciu skoncentrowało się na szacunku do tradycji. Można zauważyć pewną triadę wartości, gdzie dominującą rolę odgrywają tolerancja i współpraca, a kwestie patriotyzmu oraz ogólnego szacunku do tradycji pełnią funkcję wspierającą. Z kolei mniej niż co dziesiąty respondent wskazał: ofiarność (6,5%) i altruizm (4,5%) oraz inne wartości (1,8%).

Tabela 21. Które z poniższych wartości Twoim zdaniem są ważne? – Rozkład częstości

	Tak	Nie
Tolerancja	58,4	41,6
Współpraca	58,0	42,0
Patriotyzm	49,0	51,0
Szacunek dla tradycji	39,9	60,1
Obywatelskość	17,3	82,7
Indywidualizm	15,1	84,9
Interes narodowy	10,8	89,2
Altruizm	8,5	91,5
Ofiarność	7,4	92,6
Żadne z powyższych	3,7	96,3

Źródło: dane własne.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: tolerancja; mężczyźni: patriotyzm, obywatelskość, interes narodowy, ofiarność, żadna z powyższych;

¹² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej s. 11, <https://dziennikustaw.gov.pl/du/2017/356> [dostęp dnia 15.01.2024].

- wiek – 13–14 lat: patriotyzm, obywatelskość; 15–16 lat: szacunek dla tradycji; 17–18 lat: interes narodowy, żadne z powyższych; 19–20 lat: indywidualizm;
- typ szkoły – podstawowa: patriotyzm, szacunek dla tradycji, obywatelskość; ponadpodstawowa: indywidualizm, interes narodowy, żadna z powyższych;
- klasa – VII klasa: obywatelskość; VIII klasa: patriotyzm, szacunek dla tradycji; II klasa: żadne z powyższych; III klasa: interes narodowy; IV klasa: indywidualizm;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: obywatelskość, żadne z powyższych; liceum: tolerancja, współpraca, altruizm; technikum: szacunek dla tradycji, obywatelskość;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: patriotyzm, szacunek dla tradycji; miasto od 50 do 100 tys.: tolerancja; miasto od 100 do 250 tys.: współpraca, indywidualizm; miasto od 250 do 500 tys.: altruizm; miasto powyżej 500 tys.: żadne z powyższych;
- województwo – lubelskie: obywatelskość; mazowieckie: interes narodowy; śląskie: patriotyzm, szacunek dla tradycji; warmińsko-mazurskie: indywidualizm; wielkopolskie: tolerancja.

Tabela 22. Na ile zgadzasz się z poniższymi stwierdzeniami? – Rozkład częstości

	Zdecydowa -nie się zgadzam	Zgadzam się	Jest mi to obojętne	Nie zgadzam się	Zdecydowa -nie się nie zgadzam	Trudno powiedzieć
Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów związanych z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem	18,6	34,6	23,9	9,4	5,3	8,2
Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej	17,3	31,7	24,7	11,1	3,3	11,8
Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli	17,4	31,2	26,7	7,4	3,8	13,5
Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole	14,4	33,5	27,1	11,1	5,0	8,8
Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej	19,5	25,5	22,7	13,2	4,8	14,2
Interesuje mnie tematyka patriotyczna	13,6	23,8	32,3	10,5	9,1	10,6
Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci	11,6	23,3	25,2	13,0	7,6	19,2
Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób	8,4	19,0	26,6	18,3	10,8	16,9
Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele	9,7	17,6	26,7	18,1	6,6	21,3
Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością	8,3	12,5	22,9	30,1	13,1	13,1
Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna	7,1	11,8	31,9	23,2	10,6	15,4
Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej	6,5	11,9	26,9	29,0	12,9	12,8

Źródło: dane własne.

Spośród poddanych analizie twierdzeń, w przypadku zaledwie jednego z nich, odpowiedzi twierdzącej udzieliła przeszło połowa ankieterowanych, a mianowicie: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskoscia i poczuciem dumy z tego, ze jest sie Polakiem” – 53,2%. Niemal polowa respondentow zgodzila sie rowniez ze zdaniem, ze „bardzo latwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej” (49%), „kształtowanie tozsamosci narodowej moich rowiesnikow to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli” (48,6%) oraz „generalnie poczucie tozsamosci narodowej powinno byc ksztaltowane w szkole” (47,9%). Z drugiej strony, niecala jedna piata respondentow wskazala, ze „tematyka tozsamosci narodowej jest niemodna” (18,8%) oraz: „Nie rozumiem tego, co mowi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tozsamosci narodowej” (18,4%).

Warto tez zwrócic uwage na dwa twierdzenia o najwiekszym zbalansowaniu odpowiedzi. Dotycza one kwestii odmiennego postrzegania tematyki przez badanych i ich rodzicow, gdzie 27,3% zgadza sie z twierdzeniem, a 24,7% jest przeciwnego zdania, a takze zdania wskazujacego, iz nauczyciele podchodza do tematyki patriotycznej w ciekawy sposob. Przewaga przeciwnikow tej opinii wynosi 1,7% (27,4% – „zgadzam sie”, 29,1% – „nie zgadzam sie”). Pokazuje to, ze problem tozsamosciowy moze dotyczyc nie tylko szkoly, ale tez srodowiska rodzinnego.

Powyzsze obszary byly istotnie statystycznie czesciej wskazywane przez nastepujace grupy osob (najwiekszy odsetek twierdzacych wskazan w poszczegolnych zmiennych niezaleznych):

- plec – kobiety: „Generalnie poczucie tozsamosci narodowej powinno byc ksztaltowane w szkole”; mężczyzni: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematow z polskoscia i poczuciem dumy z tego, ze jest sie Polakiem”, „Nauczyciele nie sa w stanie wplynac na moje poczucie tozsamosci narodowej”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rowiesnicy to w zdecydowanej wiekszosci patrioci”, „Nauczyciele podchodza do tematyki patriotycznej w ciekawy sposob”, „Moi rodzice inaczej postrzegaja tematy zwiazane z tozsamoscia narodowa niz nauczyciele”, „Mam wrazenie, ze nauczyciele unikaja tematow zwiazanych z polskoscia”, „Tematyka tozsamosci narodowej jest niemodna”, „Nie rozumiem tego, co mowi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tozsamosci narodowej”;

- wiek – 13–14 lat: „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”, „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”; 15–16 lat: „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością”, „Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości”; 19–20 lat: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem”, „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”, „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele”, „Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna”;
- typ szkoły – podstawowa: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem”, „Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli”, „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”, „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”, „Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej”; ponadpodstawowa: „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”, „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele”, „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością”, „Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna”;
- klasa – VII klasa: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem”, „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”, „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”, „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością”, „Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat”; I klasa: „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele”; III klasa: „Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna”; IV klasa: „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”;

- „Rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”, „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele”, „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością”, „Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna”, „Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej”; liceum: „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”, „Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli”, „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”; technikum: „Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”;
- Miejsce zamieszkania – wieś/osada: „Szkoła to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem”, „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”, „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”; miasto do 50 tys.: „Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli”, „Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej”; miasto do 250 do 500 tys.: „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”, „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością”, „Tematyka tożsamości narodowej jest niemodna”; miasto powyżej 500 tys.: „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele”, „Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej”;
- Województwo – kujawsko-pomorskie: „Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej”; lubelskie: „Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli”, „Interesuje mnie tematyka patriotyczna”, „Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób”; łódzkie: „Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej”, „Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci”, „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z

polskością”; podlaskie: „Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem”; śląskie: „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”; zachodniopomorskie: „Tematyka tożsamości narodowej jest niemożliwa”.

Można zauważyć różnicowanie odpowiedzi uczniów odnośnie poszczególnych aspektów związanych z kształtowaniem tożsamości w szkole. Z jednej strony dominuje wspomniane wyżej przekonanie o tym, że szkoła to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów i generalnie poczucie tożsamości powinno być przez nią kształtowane. Po czym, niejako w kontrze, pojawiają się niemal równie liczne opinie, że łatwo o nieporozumienia, że jest to zadanie coraz trudniejsze dla nauczyciela i że nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na poczucie tożsamości uczniów. Warto zatem sprawdzić, w jaki sposób poszczególne twierdzenia korelują z opinią: kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli. Zabieg ten powinien wskazać, na czym ta trudność polega.

Tabela 23. Zgodność z twierdzeniami oraz wyrażaniem przekonania, iż „kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli”

	Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli	
	r-Pearsona	p
Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole	0,332	0,000
Bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej	0,257	0,000
Szkola to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem	0,241	0,000
Tematyka tożsamości narodowej jest niemożliwa	0,203	0,000
Nauczyciele podchodzą do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób	0,197	0,000
Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele	0,194	0,000
Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością	0,185	0,000
Nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej	0,183	0,000
Interesuje mnie tematyka patriotyczna	0,180	0,000
Moi rówieśnicy to w zdecydowanej większości patrioci	0,129	0,000

	Kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli	
	r-Pearsona	p
Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej	0,073	0,000

Źródło: dane własne.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy wyrażaniem przekonania – tym, że „kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli” a wszystkimi analizowanymi twierdzeniami. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najsilniejsza zależność dotyczyła zgodności z twierdzeniem, iż „generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole”, natomiast naj słabsza dotyczyła zdania – „Nauczyciele nie są w stanie wpłynąć na moje poczucie tożsamości narodowej”. Szukając powodów narastających trudności, zwracają uwagę dwie wyraźne, choć słabe¹³ korelacje z twierdzeniami: bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej oraz tematyka tożsamości narodowej jest niemożliwa.

Dalsza eksploracja ocenianych stanowisk za pomocą korelacji r-Pearsona pokazuje, że związki o najwyższej (umiarkowanej) sile wystąpiły w pięciu parach:

- „Generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole” oraz „Szkoła to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów z polskością i poczuciem dumy z tego, że jest się Polakiem” (r-Pearsona = 0,557, N = 2636);
- „Tematyka tożsamości narodowej jest niemożliwa oraz nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej” (r-Pearsona = 0,474, N = 2345);
- „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością oraz nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej” (r-Pearsona = 0,417, N = 2408);
- „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele oraz nie rozumiem tego, co mówi do mnie nauczyciel, gdy podejmuje temat tożsamości narodowej” (r-Pearsona = 0,403, N = 2202);

¹³ J. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York-London 1942, s. 219–230.

- „Moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową niż nauczyciele” oraz „Mam wrażenie, że nauczyciele unikają tematów związanych z polskością” (r-Pearsona = 0,412, N = 2192).

Poza pierwszym zestawieniem o najwyższej sile, widać, że najwyższe korelacje między badanymi twierdzeniami dotyczą obszarów związanych z negatywnymi opiniami odnośnie podejmowania tematyki tożsamości w szkole, ale również w domu. Można zauważyć pewne sprzężenie między opinią o unikaniu przez nauczycieli tematów odnoszących się do polskości a zrozumieniem, postrzeganiem aktualności tematyki. Z drugiej strony, fakt trzykrotnego wystąpienia w tych zestawieniach braku zrozumienia przez uczniów tematyki tożsamości narodowej przez nauczyciela może świadczyć o młodzieńczej kontestacji wartości, w tym właśnie tych, odnoszących się do tożsamości narodowej. Może być to też przejawem zjawiska dystansu międzypokoleniowego, gdzie kluczowy wpływ grupy rówieśniczej i jej wyższe niż w starszym pokoleniu możliwości poznawcze wpływają na relacje ze starszym pokoleniem¹⁴.

Tabela 24. Jak często w Twoim środowisku poruszane są tematy związane z polskością? – Rozkład częstości

	Bardzo często	Raczej często	Raczej rzadko	Bardzo rzadko	Nigdy	Trudno powiedzieć
Na lekcjach (przez nauczycieli)	11,5	28,8	27,2	12,9	7,7	11,9
Wśród rodziny	12,6	25,7	31,8	13,1	8,4	8,4
Wśród uczniów w mojej szkole	5,9	13,1	27,7	23,4	19,2	10,7
Wśród przyjaciół	6,5	11,1	26,4	25,1	23,2	7,6
Wśród sąsiadów	5,3	10,7	21,7	15,9	30,4	16,0
Wśród znajomych	6,1	9,3	26,8	23,8	26,1	8,0

Źródło: dane własne.

Powyższy dystans międzypokoleniowy obrazują wyniki odnoszące się do kwestii podejmowania tematyki tożsamościowej. Dokonując oceny częstotliwości poruszania w środowisku tematów związanych z polskością, najczęściej odbywa się to na lekcjach i jest poruszane przez nauczycieli (40,3% wskazań na odpowiedzi „bardzo często” oraz „raczej często”). Przeszło jedna czwarta respondentów stwierdziła natomiast, że nigdy tego typu rozmowy nie mają z kolei miejsca wśród sąsiadów oraz znajomych – odpowiednio 30,4% oraz

¹⁴ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 2000 s. 95.

26,1% wskazań. Można zauważyć, że rodzina i lekcje to główne miejsca, gdzie młodzież może zetknąć się z tematami związanymi z polskością. Choć w tych grupach odsetek odpowiedzi „często” i „bardzo często” jest dwukrotnie wyższy niż odsetek wskazań „nigdy” i „bardzo rzadko”, to i tak zsumowane wskazania, świadczące o – co najwyżej – sporadycznym podejmowaniu tej tematyki, przekraczają 20%. W przypadku pozostałych grup, w których można zakładać wyłączność albo dominację przedstawicieli grup rówieśniczych, proporcje są odwrotne, odsetek wskazań „często” i „bardzo często” oscyluje wokół 15–20%, a zsumowane odpowiedzi „bardzo rzadko” i „nigdy” są przynajmniej dwu- lub trzykrotnie większe. Można zatem zauważyć znaczne różnice między podejmowaniem tematyki polskości w szkole i rodzinie, a innymi grupami rówieśniczymi. Choć obserwowano zmniejszanie się satysfakcji z uczestnictwa w grupach rówieśniczych na przestrzeni 1989–2007, to jednocześnie zauważono wzrost znaczenia ich roli dla nastolatków w wieku 11–20 lat względem rodziny i grona pedagogicznego¹⁵. Grupa rówieśnicza jest też często katalizatorem zachowań ryzykownych czy kontestacyjnych, jednak odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości indywidualnej i społecznej¹⁶. Możliwe, że właśnie kwestie podejmowania tematyki polskości są wyznacznikiem dystansu międzypokoleniowego i niejako „ofiara” kształtowania tożsamości w ramach relacji z grupą rówieśniczą.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na duży i bardzo duży wpływ w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: na lekcjach (przez nauczycieli); mężczyźni: wśród rodziny, wśród uczniów w mojej szkole, wśród przyjaciół, wśród sąsiadów, wśród znajomych;
- wiek – 13–14 lat: na lekcjach (przez nauczycieli), wśród rodziny, wśród uczniów w mojej szkole, wśród przyjaciół, wśród znajomych; 15–16 lat: wśród sąsiadów;
- typ szkoły – podstawowa: na lekcjach (przez nauczycieli), wśród rodziny, wśród uczniów w mojej szkole, wśród przyjaciół, wśród sąsiadów;
- klasa – VII klasa: wśród uczniów w mojej szkole; VIII klasa: na lekcjach (przez nauczycieli), wśród rodziny, wśród przyjaciół, wśród sąsiadów, wśród znajomych;

¹⁵ M. Kokociński, *Rola grupy rówieśniczej w procesie socjalizacji młodzieży*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania, Poznań 2011, s. 107–115.

¹⁶ T. M. Dumas, W. E. Ellis, D. A. Wolfe, Identity development as a buffer of adolescent risk behaviors in the context of peer group pressure and control. *Journal of Adolescence*, 2012, 35(4), 917–927.

- rodzaj szkoły ponadpodstawowej (tabela 61): szkoła branżowa I stopnia: wśród uczniów w mojej szkole, wśród przyjaciół, wśród sąsiadów, wśród znajomych; technikum: wśród rodziny;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: na lekcjach (przez nauczycieli), wśród rodziny, wśród uczniów w mojej szkole; miasto powyżej 500 tys.: wśród przyjaciół, wśród sąsiadów, wśród znajomych;
- województwo – kujawsko-pomorskie: wśród uczniów w mojej szkole, wśród przyjaciół; lubelskie: wśród rodziny, wśród sąsiadów; podlaskie: na lekcjach (przez nauczycieli).

Tabela 25. Odpowiedź na poniższe pytania w tabeli – rozkład częstości

	Bardzo często	Często	Rzadko	Bardzo rzadko	Trudno powiedzieć	Nigdy
Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?	11,0	34,4	26,5	12,6	10,4	5,1
Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?	11,6	27,6	24,2	15,3	12,0	9,4
Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mają na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?	6,5	22,1	26,8	19,4	11,2	14,0
Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?	5,4	20,2	28,7	24,0	9,0	12,7
Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?	5,0	11,4	24,5	18,9	13,6	26,7

Źródło: dane własne.

W kolejnym pytaniu niemal połowa respondentów zadeklarowała, że często lub bardzo często spotyka się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna, patriotyzm – 45,4% wskazań. Niemal dwóch na pięciu ankietowanych z taką samą częstotliwością spotyka się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski – 39,2%. Relatywnie najrzadziej natomiast szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu – przeszło jedna czwarta wskazań na odpowiedź „nigdy” – 26,7%.

Można zauważyć, że uczniowie częściej stykają się z teoretycznym podejściem do tożsamości, czego wyznacznikiem jest styczność z pojęciami, takimi jak: naród, ojczyzna, patriotyzm. Do czynników budujących teoretyczne zaplecze można zaliczyć również treści w mediach społecznościowych. Rzadziej natomiast występują aktywności związane z doświadczeniem bezpośrednim, np.: wycieczki budujące więź z regionem, wyjścia do teatru czy spotkania z osobami zasłużonymi dla społeczności. Taki rozkład odpowiedzi wydaje się naturalny, bowiem aktywności związane z doświadczeniem są trudniejsze do praktycznej realizacji. Zastanawia jednak fakt, że co czwarty uczeń nigdy nie uczestniczył w spotkaniu z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na dużą i bardzo dużą częstotliwość w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”; mężczyźni: „Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?”;
- wiek – 13–14 lat: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mają na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”; 17–18 lat: „Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?”;
- typ szkoły – podstawowa: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mają na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”, „Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?”;
- klasa – VII klasa: „Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?”; VIII klasa: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami,

jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mają na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”;

- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: „Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?”; liceum: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mające na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”; technikum: „Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?”;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mające na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”, „Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?”; miasto do 50 tys.: „Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?”;
- województwo – lubelskie: „Jak często spotykasz się w szkole z takimi pojęciami, jak: naród, ojczyzna i patriotyzm?”, „Jak często spotykasz się w mediach społecznościowych z treściami na temat Polski (np. symbole narodowe, ważne dzieła kultury i sztuki, społeczności polskie za granicą)?”, „Jak często organizowane przez waszą szkołę wycieczki mające na celu budowanie wiedzy o regionie i kraju?”, „Jak często są organizowane wyjścia do teatru lub kina na dzieła promujące polską historię, kulturę, tradycję?”, „Jak często szkoła organizuje spotkania z osobami zasłużonymi dla Polski lub regionu?”.

Tabela 26. Poniżej przedstawiono listę wartości, które dla różnych osób są mniej lub bardziej ważne. Które z nich Ty uważasz za bardziej, a które za mniej cenne? – Rozkład częstości

	Bardzo cenne	Raczej cenne	Mało cenne	Nie przedstawia wartości	Trudno powiedzieć
Wolności obywatelskie	53,9	27,5	6,1	4,2	8,3
Udane życie rodzinne	54,9	23,5	7,1	6,1	8,4
Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	40,8	36,8	8,0	5,4	9,0
Wykształcenie	43,3	33,6	9,8	5,5	7,7
Jedność narodu	40,1	35,9	8,3	5,7	9,9
Powodzenie w pracy zawodowej	39,6	34,9	9,9	6,2	9,3
Poczucie dumy narodowej	31,4	41,5	10,8	6,2	10,2
Praca na rzecz ojczyzny	28,0	37,8	13,5	7,2	13,5
Praktyki religijne	16,7	25,1	22,2	20,6	15,4

Źródło: dane własne.

Spśród poddanych ocenie wartości pod kątem ich wartości dla badanych, największy odsetek pozytywnych wskazań uzyskała kwestia wolności obywatelskich – 81,4%. Równie wysoko ankietowani cenią sobie udane życie rodzinne – 78,4% wskazań. Z kolei jedyną wartością, która uzyskała mniej niż połowę pozytywnych wskazań były praktyki religijne – 41,8%, dodatkowo wyższy odsetek uzyskały odpowiedzi „mało cenne” i „nie przedstawia wartości” (42,8%).

Jako punkt odniesienia do niniejszych wyników mogą posłużyć badania CBOS-u z 2019¹⁷ roku, w których również badano stosunek do wartości. Do pomiaru użyto jednak kafeterii zawierającej inny katalog wartości. Wśród tych, wiodących prym, które można zestawić z wyborami uczniów, widać również wysokie akcentowanie szczęścia rodzinnego (83% wskazań). Polacy wyżej w katalogu wartości uplasowali wiarę religijną – zajęła ona piąte miejsce (17%), wyprzedzając: pomyślność ojczyzny (14%), pracę zawodową (11%), wykształcenie (8%), ale również wolność głoszona poglądów (9%) oraz możliwość udziału w demokratycznym życiu społeczno-politycznym (3%), które można zestawić z liderem w ocenach młodzieży – wolnościami obywatelskimi. Oczywiście na podstawie zestawienia nie można stawiać daleko idących wniosków, jednak zauważalne są silniejsze akcentowanie przez badaną młodzież kwestii wolności obywatelskich i mniejszy akcent położony na praktyki religijne, niż ma to miejsce wśród ogółu Polaków.

¹⁷ CBOS, *System wartości Polaków w 2019 roku*, CBOSNEWS Newsletter 2/2020, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/2020/02/newsletter.php> [data dostępu 12.01.2024].

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek „cenne” i „bardzo cenne” w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: wolności obywatelskie, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, wykształcenie; mężczyźni: jedność narodu, poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny, praktyki religijne;
- wiek – 13–14 lat: poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny, praktyki religijne; 15–16 lat: wykształcenie; 15–16 lat i 19–20 lat: udane życie rodzinne;
- typ szkoły – podstawowa: wykształcenie; ponadpodstawowa: udane życie rodzinne, jedność narodu, poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny, praktyki religijne;
- klasa – VII klasa: praktyki religijne; VIII klasa: wolności obywatelskie, wykształcenie, jedność narodu, poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – liceum: wolności obywatelskie, udane życie rodzinne, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, wykształcenie, jedność narodu, powodzenie w pracy zawodowej; technikum: poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny, praktyki religijne;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: wolności obywatelskie, udane życie rodzinne, przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, poczucie dumy narodowej, praca na rzecz ojczyzny, praktyki religijne; miasto od 50 do 100 tys.: wykształcenie; miasto od 250 do 500 tys.: jedność narodu, powodzenie w pracy zawodowej;
- województwo – kujawsko-pomorskie: praca na rzecz ojczyzny; łódzkie: poczucie dumy narodowej; małopolskie: praktyki religijne; opolskie: wykształcenie, jedność narodu; podlaskie: przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami, powodzenie w pracy zawodowej.

Tabela 27. Waga poszczególnych spraw/wartości a cenie sobie wolności obywatelskich

	Wolności obywatelskie	
	r-Pearsona	p
Jedność narodu	0,601	0,000
Wykształcenie	0,598	0,000
Przyjazne stosunki z sąsiednimi narodami	0,581	0,000
Udane życie rodzinne	0,571	0,000
Poczucie dumy narodowej	0,561	0,000

Powodzenie w pracy zawodowej	0,557	0,000
Praca na rzecz ojczyzny	0,474	0,000
Praktyki religijne	0,346	0,000

Źródło: dane własne.

Przedstawiony zestaw wartości można rozdzielić na dwie główne kategorie: społeczne i indywidualne. Do wartości społecznych zalicza się: jedność narodu, przyjazne relacje z sąsiednimi narodami, poczucie narodowej dumy oraz praca na rzecz ojczyzny. Natomiast wśród wartości indywidualnych znajdują się: udane życie rodzinne, sukces w karierze zawodowej, poziom wykształcenia oraz praktyki religijne. Wartość wolności obywatelskich stanowi wyjątek – trudno jednoznacznie zaklasyfikować ją do jednej z tych kategorii, ponieważ silnie łączy aspekty indywidualne i społeczne. Dlatego też została uznana za zmienną niezależną.

Analiza korelacji r-Pearsona pozwoliła wykazać istotne statystycznie związki pomiędzy wagą przypisywaną poszczególnym sprawom/wartościom a cieniem wolności obywatelskich. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najmocniejsza zależność dotyczyła jedności narodu, natomiast najmniejsza – praktyk religijnych. Zaskakującym wynikiem jest relatywnie wysoka współzależność między zmiennymi wolności obywatelskiej a jednością narodu, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że deklaratywnie jedność narodu zajmowała jedynie 5. miejsce pod względem liczby wskazań jako „raczej cenna” lub „bardzo cenna”. Może to wskazywać na łączenie w świadomości badanych wolności obywatelskich z poczuciem jedności jako gwarantem tychże wolności. Przy okazji można zauważyć, że wśród uporządkowanego katalogu pod kątem siły istotności, wartości indywidualne i społeczne występują naprzemiennie, co może świadczyć o ich równoważnym wpływie na poczucie wolności badanych i jednocześnie potwierdza tezę wyjściową o społeczno-indywidualnym charakterze wolności obywatelskich.

Tabela 28. Wiele szkół posiada swoich patronów. Jeśli Twoja szkoła posiada patrona, to jakie formy upowszechniania działalności patrona szkoły są realizowane w szkole – rozkład częstości

	Ogółem		Szkoły posiadające patrona	
	Tak	Nie	Tak	Nie
Konkursy wiedzy o patronie	40,2	59,8	45,7	54,3
Konkursy plastyczne	39,3	60,7	44,7	55,3
Konkursy recytatorskie	26,6	73,4	30,3	69,7

Artykuły w gazetce szkolnej	19,6	80,4	22,3	77,7
Wycieczki do miejsc związanych z życiem patrona	19,3	80,7	22,0	78,0
Wizyty w muzeach, galeriach	13,2	86,8	15,0	85,0
Żadne z powyższych	20,5	79,5	23,3	76,7
Nie dotyczy, szkoła nie ma patrona	12,1	87,9	Nie dotyczy	

Źródło: dane własne.

Biorąc pod uwagę realizowane w szkole formy upowszechniania działalności patrona szkoły, dwóch na pięciu badanych uczniów wskazało na organizowane konkursy wiedzy o patronie – 40,2%. Równie często mają miejsce organizowane konkursy plastyczne – 39,3%. Na tym tle, relatywnie rzadziej patrona szkoły upowszechnia się poprzez wizyty w muzeach, galeriach – 13,2% wskazań.

Powyższe odpowiedzi potwierdzają intuicję dotyczącą możliwości organizacji różnorodnych działań upamiętniających patrona w szkole. Ograniczenia związane z realizacją tych aktywności można analizować, biorąc pod uwagę obiektywne ograniczenia. Pierwszym oczywistym aspektem jest istnienie samego patrona, dlatego wyniki odpowiedzi zostały dostosowane do szkół, które takowego posiadają. Kolejnym, choć znacznie mniejszym ograniczeniem związanym z działaniami szkolnymi jest obecność patrona związanego z Polską. Chociaż nawet jeśli tak nie jest, wówczas można go przedstawić w kontekście tożsamości narodowej. Inne kwestie, które odzwierciedlają odpowiedzi na pytania dotyczące aktywności, obejmują ograniczenia związane z dostępnością muzeów, galerii czy miejsc, które wiążą się z patronem szkoły. Nawet sprawy związane z promocją poprzez artykuły w gazetce szkolnej są warunkowane istnieniem samej gazetki. Aktywności związane z wiedzą o patronie, konkursy plastyczne i recytatorskie są natomiast w dużej mierze wolne od większości zewnętrznych ograniczeń. Nie dziwi więc fakt, że znalazły się one najwyżej. To, co zastanawiające to fakt, że niemal co czwarty uczeń szkół, które mają patrona nie zetknął się z żadną ze wskazanych aktywności. Nie oznacza to wprost, że szkoła nie prowadzi takich aktywności, ale jest sygnałem, że jeśli nawet taka aktywność istnieje, to nie pojawiła się w percepcji ucznia.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: konkursy wiedzy o patronie, konkursy plastyczne, konkursy recytatorskie, artykuły w gazetce szkolnej; mężczyźni: nie dotyczy, szkoła nie ma patrona;
- wiek – 13–14 lat: konkursy wiedzy o patronie, konkursy plastyczne; 15–16 lat: konkursy recytatorskie, nie dotyczy, szkoła nie ma patrona; 19–20 lat: żadne z powyższych;
- typ szkoły – podstawowa: konkursy wiedzy o patronie, konkursy plastyczne, konkursy recytatorskie, wycieczki do miejsc związanych z życiem patrona; ponadpodstawowa: żadne z powyższych;
- klasa – VII klasa: konkursy plastyczne, wycieczki do miejsc związanych z życiem patrona, wizyty w muzeach, galeriach; VIII klasa: konkursy recytatorskie; I klasa: żadne z powyższych; II klasa: konkursy wiedzy o patronie;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: żadne z powyższych; liceum: konkursy wiedzy o patronie, konkursy plastyczne, konkursy recytatorskie, wizyty w muzeach, galeriach; technikum: nie dotyczy, szkoła nie ma patrona;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: konkursy plastyczne; miasto od 50 do 100 tys.: żadne z powyższych; miasto od 100 do 250 tys.: nie dotyczy, szkoła nie ma patrona; miasto od 250 do 500 tys.: konkursy wiedzy o patronie;
- województwo – lubelskie: konkursy plastyczne, wycieczki do miejsc związanych z życiem patrona; łódzkie: konkursy recytatorskie; mazowieckie: konkursy wiedzy o patronie, artykuły w gazetce szkolnej; śląskie: nie dotyczy, szkoła nie ma patrona; świętokrzyskie: wizyty w muzeach, galeriach; warmińsko-mazurskie: żadne z powyższych.

Tabela 29. Czy uważasz, że publiczne celebrowanie świąt narodowych (apele, wiece, marsze, przemówienia itp.) są w ogóle potrzebne? – Rozkład częstości

	Zdecydowa -nie tak	Tak	Trudno powiedzieć	Nie	Zdecydowa -nie nie
Czy uważasz, że publiczne celebrowanie świąt narodowych (apele, wiece, marsze, przemówienia itp.) są w ogóle potrzebne?	24,3	32,7	30,5	7,3	5,3

Źródło: dane własne.

Przeszło połowa ankietowanych zadeklarowała, że publiczne celebrowanie świąt narodowych (apele, wiece, marsze, przemówienia itp.) jest potrzebne – 56% wskazań. Przeciwnego zdania okazało się być 12,6% respondentów. Z kolei trudności z jednoznaczną odpowiedzią miało 30,5% badanych.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety;
- wiek – 13–14 lat;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – liceum;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – lubelskie.

Tabela 30. W jakim stopniu w poniższych okolicznościach odczuwasz coś, co można nazwać „dumą narodową”? – Rozkład częstości

	Zdecydowanie odczuwam	Odczuwam	Słabo odczuwam	Wcale nie odczuwam	Trudno powiedzieć
Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe	33,3	35,0	14,1	8,2	9,3
Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy	30,7	36,9	13,0	8,0	11,4
Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)	31,8	32,6	14,1	9,1	12,3
Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii	28,1	35,7	16,3	8,9	10,9
Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki	26,9	36,0	16,2	9,3	11,6
Gdy widzę piękno polskiej przyrody	29,3	32,5	16,7	9,7	11,8
Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)	24,8	35,1	15,7	10,5	13,9
Gdy myślę o polskiej historii	23,1	35,8	19,4	10,0	11,8
Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych	22,6	34,2	17,6	11,8	13,8
Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową	21,9	32,5	16,7	13,3	15,6
Gdy mam styczność z symbolami narodowymi	18,3	34,0	21,8	13,1	12,8
Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia	20,3	30,4	15,0	17,1	17,2
Gdy jestem dłuższy czas za granicą	12,9	25,4	21,0	16,7	23,9
Gdy widzę religijność wśród Polaków	14,8	22,9	18,2	28,0	16,1
Zawsze, stale, bez konkretnego powodu	12,4	24,1	24,8	18,9	19,8

Źródło: dane własne.

Duma narodowa wynika z akumulacji wielu działań, które polegają na ocenie, porównywaniu i obserwowaniu, opartym na doświadczeniach życiowych jednostek, związanych z przeżyciami ich własnej wspólnoty, oceną jej sukcesów i niepowodzeń. Może być traktowana

jako element szerszego zestawu emocji, postaw i przekonań składających się na tożsamość narodową¹⁸. W tym kontekście warto dokonać oceny czynników, które mogą przyczyniać się do mocniejszego odczuwania dumy narodowej.

Przyglądając się okolicznościom, w których biorący udział w badaniu uczniowie mają poczucie „dumy narodowej”, najczęściej wskazywano na odnoszenie przez Polaków sukcesów sportowych – 68,3% twierdzących wskazań. Przeszło trzech na pięciu respondentów odczuwa również dumę narodową, gdy: słyszy dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy (67,6%), dowiaduje się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (64,4%), wspomina się polskie sukcesy w historii (63,9%), słyszy o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki (62,9%) oraz gdy widzi, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (61,8%). Z drugiej strony, mniej niż połowie ankietowanych to uczucie towarzyszy, gdy dłuższy czas jest zagranicą (38,3%), widzi religijność Polaków (37,7%) lub zawsze, stale, bez konkretnego powodu (36,5%).

Lista czynników została zainspirowana badaniami CBOS-u z 2010 roku, w których Polacy z pomocą otwartego pytania utworzyli katalog sytuacji, w których odczuwają dumę z bycia Polakami¹⁹. Podobnie jak ogół Polaków, badani uczniowie na pierwszym miejscu wskazali sukcesy sportowe. Patrząc na pierwszą piątkę wskazań, cztery odnoszące się do sławnych Polaków, opinii płynących z zagranicy oraz działalności Polaków w obszarach kultury, sztuki i nauki pokrywają się. Tylko drugie wskazanie z badania CBOS-u odnoszące się do ciągłego odczuwania dumy niezależnie od powodu, w przypadku uczniów znalazło się na ostatnim miejscu, w tym przypadku odsetek odpowiedzi „wcale nie odczuwam” przewyższał nad opiniami „zdecydowanie odczuwam”. W badaniu uczniów tylko odpowiedzi „gdy jestem dłuższy czas za granicą” oraz religijność Polaków (która nie znalazła się w katalogu badania CBOS-u) uzyskały wyższy stosunek wskazań pozytywnych i negatywnych. W przypadku dumy z religijności Polaków odsetek uczniów całkowicie negujących niemal dwukrotnie przekraczał wskazania zdecydowanie pozytywne.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

¹⁸ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, PWN Warszawa 2005.

¹⁹ CBOS, *Powody do dumy i wstydu dla Polaków*, Komunikat BS/30/2010, Warszawa 2010 s. 5.

- płeć – kobiety: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”, „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”, „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”; mężczyźni: „Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy”, „Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)”, „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”, „Gdy jestem dłużej czas za granicą”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”;
- wiek – 13–14 lat: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”; 19-20 lat: „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”;
- typ szkoły – podstawowa: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”, „Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy”, „Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)”, „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”, „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”, „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”, „Gdy jestem dłużej czas za granicą”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”;
- klasa – VII klasa: „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”, „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne

cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”, „Gdy jestem dłuższy czas za granicą”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”; 15–16 lat: „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”; 13–14 lat i 15–16 lat: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”;

- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: „Gdy jestem dłuższy czas za granicą”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”; liceum: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”, „Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy”, „Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)”, „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”; technikum: „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”, „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: „Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe”, „Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy”, „Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)”, „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”, „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”, „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy jestem dłuższy czas za granicą”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”; miasto od 250 do 500 tys.: „Gdy widzę piękno polskiej przyrody”, „Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”,

- województwo – małopolskie: „Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych”, „Gdy mam styczność z symbolami narodowymi”, „Gdy widzę religijność wśród Polaków”, mazowieckie: „Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii”; podkarpackie: „Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki”; pomorskie: „Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy”, „Gdy myślę o polskiej historii”, „Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia”; świętokrzyskie: „Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)”, „Gdy jestem dłuższy czas za granicą”, „Zawsze, stale, bez konkretnego powodu”.

Tabela 31. Okoliczności odczuwania „dumy narodowej” a ważność poczucia dumy narodowej jako wartości w życiu

	Poczucie dumy narodowej	
	r-Pearsona	p
Gdy mam styczność z symbolami narodowymi	0,509	0,000
Gdy uczestniczę w obchodach świąt narodowych	0,495	0,000
Zawsze, stale, bez konkretnego powodu	0,488	0,000
Gdy myślę o polskiej historii	0,480	0,000
Gdy wspomina się polskie sukcesy w historii	0,465	0,000
Gdy Polacy odnoszą sukcesy sportowe	0,457	0,000
Gdy widzę, że Polacy wykazują pozytywne cechy charakteru (pracowitość, solidarność w trudnych sytuacjach itd.)	0,453	0,000
Gdy słyszę dobre opinie o Polsce płynące z zagranicy	0,448	0,000
Gdy dostrzegam, że Polska to dobre miejsce do życia	0,436	0,000
Gdy wiem, że Polska ma dobrą pozycję międzynarodową	0,435	0,000
Gdy dowiaduję się, że wielu Polaków jest powszechnie znanych na całym świecie (np. Robert Lewandowski, Jan Paweł II, Lech Wałęsa itd.)	0,426	0,000
Gdy jestem dłuższy czas za granicą	0,418	0,000
Gdy słyszę o sukcesach Polaków w zakresie kultury, sztuki i nauki	0,417	0,000
Gdy widzę religijność wśród Polaków	0,401	0,000
Gdy widzę piękno polskiej przyrody	0,373	0,000

Źródło: dane własne.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy wskazywaniem ważności poczucia dumy narodowej jako wartości w życiu a okolicznościami odczuwania „dumy narodowej”. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najsilniejsza zależność dotyczyła styczności z symbolami

narodowymi oraz uczestniczeniem w obchodach świąt narodowych, natomiast najniższa – dostrzegania religijności wśród Polaków oraz piękna polskiej przyrody.

Zaskakujące jest bardzo wysokie miejsce na liście czynników korelujących twierdzenia: „zawsze”, „stale”, „bez konkretnego powodu”. Oznacza to, że im wyżej osoby oceniały wagę poczucia dumy narodowej, tym częściej odczuwają ją stale bez konkretnego powodu. Świadczy to o silnej internalizacji tego uczucia, które jednak jest cechą charakterystyczną dla mniejszości uczniów. Odsetek osób, które wskazały, że poczucie dumy narodowej jest dla nich cenne lub bardzo cenne i jednocześnie przyznały, że odczuwają lub zdecydowanie odczuwają dumę narodową bez konkretnego powodu wynosi 34%, a biorąc pod uwagę tylko odpowiedzi skrajne – 8,2%.

2.5. Wydarzenia historyczne w kontekście postaw patriotycznych

Biorąc pod uwagę różne okresy polskiej historii i odczuwaną przy nich dumę, największy odsetek pozytywnych wskazań dotyczył udziału Polaków w II wojnie światowej – 63,8%. Nieznacznie niższe odsetki wskazań oznaczających odczuwaną dumę związane były z żołnierzami wyklętymi i ich udziałem w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (63%), należeniem Polski do Unii Europejskiej (60,6%) oraz walką o ustalenie granic odrodzonej Polski (60,2%). Na tym tle, mniej niż dwóch na pięciu respondentów odczuwa dumę dotyczącą okresu rozbiorów Polski oraz rozbiicia dzielnicowego – odpowiednio 36,1% oraz 35% pozytywnych wskazań.

Tabela 32. Z którego okresu polskiej historii możemy być dumni? – Rozkład częstości

	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	38,9	24,8	7,0	4,6	24,7
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963)	38,1	24,9	5,7	4,7	26,7
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	32,9	27,7	7,5	6,6	25,2
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	30,5	29,6	7,5	4,3	28,1

	Zdecydowa- nie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowa- nie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	26,7	32,2	6,8	4,4	29,9
Początki państwa Polskiego (do 1138)	28,1	29,8	7,1	3,8	31,1
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	26,7	29,0	9,1	4,9	30,3
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	27,7	27,7	8,0	5,1	31,6
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	25,3	29,6	8,0	4,6	32,4
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	23,6	29,6	9,0	5,8	32,1
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	23,4	27,9	8,5	6,1	34,1
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	19,8	23,6	12,8	11,9	32,0
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	15,5	20,6	15,0	18,1	30,8
Okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320)	13,6	21,4	16,8	10,7	37,5

Źródło: dane własne.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni: udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945), żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), Polska w Unii Europejskiej (po 2004), walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386), początki państwa Polskiego (do 1138), okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), rządy Jagiellonów (1386–1572), okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989), okres transformacji lat 90. (1989–1999), okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989), okres rozbiorów Polski (1772–1918), okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320),

- wiek – 13–14 lat: Polska w Unii Europejskiej (po 2004), Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), rządy Jagiellonów (1386–1572), okres transformacji lat 90. (1989–1999), okres Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej (1944–1989), okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320); okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989); 15–16 lat: okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989), okres rozbiorów Polski (1772–1918); 19–20 lat: żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386), początki państwa Polskiego (do 1138);
- typ szkoły – podstawowa: żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), Polska w Unii Europejskiej (po 2004), walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), początki państwa Polskiego (do 1138), okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), rządy Jagiellonów (1386–1572), okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989), okres transformacji lat 90. (1989–1999), okres Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej (1944–1989), okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320);
- klasa – VII klasa: Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), rządy Jagiellonów (1386–1572), okres Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej (1944–1989); VIII klasa: udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945), żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), Polska w Unii Europejskiej (po 2004), początki państwa Polskiego (do 1138), okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989), okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320), I klasa: okres rozbiorów Polski (1772–1918),
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: okres rozbiorów Polski (1772–1918), okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320); liceum: udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945); technikum: żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), początki państwa Polskiego (do 1138), rządy Jagiellonów (1386–1572), okres Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej (1944–1989);

- miejsce zamieszkania – wieś/osada: żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963), walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386), początki państwa Polskiego (do 1138), okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), okres transformacji lat 90. (1989–1999); miasto do 50 tys.: Polska w Unii Europejskiej (po 2004);
- województwo – kujawsko-pomorskie: udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945), walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920), okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989); lubelskie: okres rozbiorów Polski (1772–1918); łódzkie: okres rozbicia dzielnicowego (1138–1320); podlaskie: Polska w Unii Europejskiej (po 2004), zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386), początki państwa Polskiego (do 1138), Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795), rządy Jagiellonów (1386–1572); pomorskie: okres transformacji lat 90. (1989–1999), okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989).

Tabela 33. Odczuwanie dumy z poszczególnych okresów historii Polski a poczucie dumy narodowej

	Poczucie dumy narodowej	
	r-Pearsona	p
Początki państwa Polskiego (do 1138)	0,348	0,000
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	0,322	0,000
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	0,314	0,000
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	0,311	0,000
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	0,305	0,000
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	0,302	0,000
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	0,291	0,000
Żołnierze wyklęci – udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963)	0,290	0,000
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	0,289	0,000
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	0,272	0,000
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	0,267	0,000
Okres rozbicia dzielnicowego (1138–1320)	0,255	0,000
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	0,222	0,000
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	0,156	0,000

Źródło: dane własne.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy ważnością poczucia dumy narodowej a odczuwaniem dumy z analizowanych okresów historii Polski. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najsilniejsza zależność dotyczyła dumy z początków państwa Polskiego, rządów Jagiellonów, powstania Solidarności, natomiast najslabsza – okresu rozbiorów Polski, czasu PRL-u i rozbitcia dzielnicowego. W przypadku niskich korelacji poszczególne okresy pokrywały się z deklarowaną ważnością. Można jednak zauważyć, że okresy historyczne najczęściej wymieniane jako ważne dotyczą historii współczesnej, natomiast poczucie dumy najwyżej koreluje z czasami świetności Polski z okresu średniowiecza.

Przeprowadzono również analizę korelacji r-Pearsona pomiędzy zainteresowaniem historią a odczuwaniem dumy z poszczególnych okresów historycznych, istotnych statystycznie zależności pomiędzy ważnością poczucia dumy narodowej a odczuwaniem dumy z analizowanych okresów historii Polski. Wszystkie korelacje miały kierunek dodatni. Najsilniejsza zależność dotyczyła dumy z początków państwa Polskiego, rządów Jagiellonów, powstania Solidarności, natomiast najslabsza – okresu rozbiorów Polski, czasu PRL-u i rozbitcia dzielnicowego. W przypadku niskich korelacji, poszczególne okresy pokrywały się z deklarowaną ważnością. Można jednak zauważyć, że okresy historyczne najczęściej wymieniane jako ważne dotyczą historii współczesnej, natomiast poczucie dumy najwyżej koreluje z czasami świetności Polski z okresu średniowiecza.

Analiza korelacji r-Pearsona wykazała co najwyżej słabe zależności między autodeklaracją zainteresowania historią a dumą z poszczególnych okresów. Może to świadczyć o powierzchowności i hasłowości przekonania odnośnie okresów historycznych, z których młodzież czerpie dumę. Można jednak zauważyć brak istotnego związku między poczuciem dumy narodowej jako cenną wartością a dumą z okresu rozbiorów Polski (1772–1918), okresu Polski w Unii Europejskiej (po 2004), okresu rozbitcia dzielnicowego (1138–1320), okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989). Szczególnie zaskakuje tu obecność najnowszego okresu, który deklaratywnie jest bardzo wysoko, natomiast nie koreluje z ważnością poczucia dumy jako wartości życiowej.

Tabela 34. Odczuwanie dumy z poszczególnych okresów historii Polski a autodeklaracja zainteresowania historią

	Jak określiłbyś(-abyś) swoje zainteresowanie historią	
	r-Pearsona	p
Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	0,188	0,000
Rządy Jagiellonów (1386–1572)	0,177	0,000
Walka o ustalenie granic odrodzonej Polski (1918–1920)	0,156	0,000
Początki państwa Polskiego (do 1138)	0,142	0,000
Zjednoczenie kraju przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (1320–1386)	0,140	0,000
Okres od powstania Solidarności do Okrągłego Stołu (1980–1989)	0,114	0,000
Żołnierze wyklęci - udział w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (1944–1963)	0,106	0,000
Okres transformacji lat 90. (1989–1999)	0,090	0,000
Udział Polaków w II wojnie światowej (1939–1945)	0,089	0,000
Okres II Rzeczypospolitej (1918–1939)	0,087	0,000
Okres rozbiorów Polski (1772–1918)	0,018	0,434
Polska w Unii Europejskiej (po 2004)	0,003	0,907
Okres rozbitcia dzielnicowego (1138–1320)	-0,015	0,527
Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989)	-0,017	0,462

Źródło: dane własne.

Tabela 35. Patriotyzmowi nadaje się rozmaite znaczenia. W jakim stopniu zgadzasz się bądź nie zgadzasz z twierdzeniami, że patriotyzm polega na... – rozkład częstości

	Zdecydowanie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Umiłowaniu ojczyzny	43,4	36,1	5,5	3,5	11,4
Okazywaniu szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu	46,9	32,0	6,7	4,0	10,4
Pielęgnowaniu polskich tradycji	40,3	35,9	7,3	4,3	12,2
Pamiętaniu o bohaterach narodowych	37,9	37,3	7,5	5,2	12,0
Dobrowolnemu udziałowi w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych	35,4	38,6	8,8	4,8	12,4
Dbłości o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny	40,0	33,9	8,2	5,3	12,7
Znajomości historii swojego kraju	35,4	37,4	9,7	4,9	12,7
Gotowości do walki i oddania życia za ojczyznę	36,9	31,5	9,9	6,2	15,6
Poszanowaniu i przestrzeganiu prawa	29,8	37,7	12,2	5,6	14,8

	Zdecydowa- nie zgadzam się	Raczej zgadzam się	Raczej nie zgadzam się	Zdecydowa- nie nie zgadzam się	Trudno powiedzieć
Kibicowaniu polskim sportowcom	32,6	33,3	11,8	7,9	14,3
Podjęwaniu działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka)	26,7	38,4	13,1	5,2	16,7
Udziale w wyborach	28,0	33,5	12,3	8,3	17,9
Rzetelnym wypełnianiu obowiązków zawodowych	23,8	37,6	13,9	7,1	17,6
Uczciwemu płaceniu podatków	21,5	32,4	15,3	10,9	19,9
Gotowości do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego	23,6	29,9	14,9	11,7	19,9
Kupowaniu przede wszystkim polskich produktów	20,0	30,0	18,7	12,5	18,8
Okazywaniu szacunku władzom państwowym	20,1	29,5	15,9	14,6	19,9
Dbłości o religijne wychowanie dzieci w rodzinie	21,4	25,3	13,5	20,9	18,9

Źródło: dane własne.

Spśród różnych znaczeń nadawanych patriotyzmowi, ankietowani najczęściej deklarowali, że polega on na umiłowaniu ojczyzny – 79,6%. Co najmniej trzy czwarte respondentów utożsamia go również z okazywaniem szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu (78,8%), pielęgnowaniem polskich tradycji (76,2%) oraz pamiętaniem o bohaterach narodowych (75,2%). Z drugiej strony, mniej niż połowa badanych uczniów było zdania, że patriotyzm polega na okazywaniu szacunku władzom państwowym oraz dbłości o religijne wychowanie dzieci w rodzinie – odpowiednio 49,6% oraz 46,7% twierdzących wskazań.

Powyższe obszary były istotnie statystycznie częściej wskazywane przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety: okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pielęgnowanie polskich tradycji, pamiętanie o bohaterach narodowych, dobrowolny udział w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych, dbłość o przekazywanie

dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, poszanowanie i przestrzeganie prawa, uczciwe płacenie podatków; mężczyźni: umiłowanie ojczyzny, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, kibicowanie polskim sportowcom, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), udział w wyborach, rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, kupowanie przede wszystkim polskich produktów, okazywanie szacunku władzom państwowym, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie;

- wiek – 13–14 lat: okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pielęgnowanie polskich tradycji, dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, znajomość historii swojego kraju, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, poszanowanie i przestrzeganie prawa, kibicowanie polskim sportowcom, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, uczciwe płacenie podatków, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, okazywanie szacunku władzom państwowym, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie; 15–16 lat: pamiętanie o bohaterach narodowych; 19–20 lat: umiłowanie ojczyzny;
- typ szkoły – podstawowa: umiłowanie ojczyzny, okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pielęgnowanie polskich tradycji, pamiętanie o bohaterach narodowych, dobrowolny udział w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych, dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, znajomość historii swojego kraju, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, poszanowanie i przestrzeganie prawa, kibicowanie polskim sportowcom, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), udział w wyborach, rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, uczciwe płacenie podatków, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie;
- klasa – VII klasa: dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, kupowanie przede wszystkim polskich produktów, okazywanie szacunku władzom

państwowym, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie; VIII klasa: umiłowanie ojczyzny, okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pamiętanie o bohaterach narodowych, znajomości historii swojego kraju, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, poszanowanie i przestrzeganie prawa, kibicowanie polskim sportowcom, rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, uczciwe płacenie podatków; III klasa: kupowanie przede wszystkim polskich produktów; IV klasa: udział w wyborach;

- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia: okazywanie szacunku władzom państwowym; liceum: umiłowanie ojczyzny, okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pielęgnowanie polskich tradycji, pamiętanie o bohaterach narodowych, dobrowolny udział w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych, dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, znajomość historii swojego kraju, poszanowanie i przestrzeganie prawa, kibicowanie polskim sportowcom, udział w wyborach; technikum: gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, kupowanie przede wszystkim polskich produktów, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada: umiłowanie ojczyzny, okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, pielęgnowanie polskich tradycji, pamiętanie o bohaterach narodowych, dobrowolny udział w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych, dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, znajomość historii swojego kraju, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, poszanowanie i przestrzeganie prawa, kibicowanie polskim sportowcom, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, kupowanie przede wszystkim polskich produktów, okazywanie szacunku władzom państwowym, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie; miasto od 50 do 100 tys.: udział w wyborach, uczciwe płacenie podatków;

- województwo – kujawsko-pomorskie: pielęgnowanie polskich tradycji, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka), kupowanie przede wszystkim polskich produktów; łódzkie: okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, dbałość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, kibicowanie polskim sportowcom, rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych, uczciwe płacenie podatków, gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego, dbałość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie; podlaskie: pamiętanie o bohaterach narodowych, znajomość historii swojego kraju; śląskie: umiłowanie ojczyzny, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę.

Tabela 36. Poczucie dumy narodowej a umiłowanie ojczyzny jako oznaka patriotyzmu

	Umiłowaniu ojczyzny	
	r-Pearsona	p
Okazywanie szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu	0,764	0,000
Pamiętanie o bohaterach narodowych	0,694	0,000
Dobrowolny udział w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych	0,684	0,000
Dbłość o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny	0,680	0,000
Pielęgnowanie polskich tradycji	0,678	0,000
Znajomość historii swojego kraju	0,668	0,000
Gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę	0,618	0,000
Poszanowanie i przestrzeganie prawa	0,583	0,000
Podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej (okolicy, w której się mieszka)	0,583	0,000
Kibicowanie polskim sportowcom	0,555	0,000
Rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych	0,537	0,000
Gotowość do odbycia nieobowiązkowego przeszkolenia wojskowego	0,508	0,000
Udział w wyborach	0,493	0,000
Uczciwe płacenie podatków	0,483	0,000
Dbłość o religijne wychowanie dzieci w rodzinie	0,464	0,000
Okazywanie szacunku władzom państwowym	0,463	0,000
Kupowanie przede wszystkim polskich produktów	0,461	0,000

Źródło: dane własne.

Umiłowanie ojczyzny stanowi jedno z tradycyjnych, słownikowych określeń patriotyzmu²⁰, a równocześnie jest dosyć zagadkowe, gdyż nie dostarcza jednoznacznej odpowiedzi na to, w jaki sposób objawia się to umiłowanie ojczyzny. Dlatego w fazie konstruowania kwestionariusza postanowiono użyć go jako zmiennej wyjaśniającej, aby zbadać, które spośród pozostałych postaw najsilniej korelują z uczuciem miłości do ojczyzny u uczniów. Analiza korelacji r-Pearsona pozwoliła wykryć istotne statystycznie związki pomiędzy wykazywaniem poszczególnych postaw przez uczniów, a umiłowaniem przez nich ojczyzny. Wszystkie te korelacje miały charakter dodatni. W przypadku ustalonych wartości współczynnika można mówić o przynajmniej umiarkowanym²¹ lub przeciętnym²² stopniu zależności, co świadczy o bardzo udanym doborze twierdzeń. Zdaniem badanych uczniów, umiłowanie przejawia się przede wszystkim w okazywaniu szacunku godła, fladze i hymnowi narodowemu, pamiętaniu o bohaterach narodowych, dobrowolnemu udziałowi w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych, dbałości o przekazywanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny, pielęgnowaniu polskich tradycji, czyli zależność względem umiłowania ojczyzny pokrywa się z kolejnością wynikającą z deklaracji. Badani przede wszystkim skupiali się na znaczeniach symbolicznych. Konkretnie czynności, takie jak: poszanowanie prawa, kibicowanie, działania na rzecz społeczności lokalnej, udział w wyborach czy kupowanie polskich produktów są wymieniane w dalszej kolejności. Może to oznaczać, że patriotyzm ma dla uczniów wymiar bardziej abstrakcyjny i teoretyczny niż konkretny i pragmatyczny.

Jedynym ze znaczeń, gdzie odsetek skrajnych, negatywnych odpowiedzi przewyższał odpowiedzi pozytywne było postrzeganie patriotyzmu jako dbałości o religijne wychowanie dzieci w rodzinie. Warto zauważyć, że w pytaniu o wartości przy praktykach religijnych odsetek odpowiedzi „nie przedstawia wartości” również przewyższał odpowiedzi „bardzo cenne”. Podobnie było w pytaniu o odczuwanie dumy narodowej, gdzie odsetek „wcale nie odczuwam” przy twierdzeniu „gdy widzę religijność wśród Polaków”, niemal dwukrotnie przewyższał odsetek odpowiedzi „zdecydowanie odczuwam”. Takie wyniki wpisują się w tendencję zauważoną przez Justynę Krasowską, która argumentuje, że w okresie PRL-u i nawet wcześniej, podczas zaborów, Kościół pełnił rolę ostoji narodu, natomiast obecnie

²⁰ Hasło: *Patriotyzm*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html> [data dostępu: 02.02.2024].

²¹ J. Guilford, *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York-London 1942, s. 219–230.

²² A. Stanisławski, *Przystępny kurs statystyki*. T. 1, Kraków 1998, s. 293.

stosunek do Kościoła odzwierciedla podziały społeczne, stając się kwestią, która bardziej dzieli niż łączy Polaków²³. Można również interpretować zdanie nauczycieli jako manifestację szerszego zjawiska, jakim jest zmiana podejścia Polek i Polaków do roli religii w szkołach. Zgodnie z badaniami CBOS-u z 2008 roku, 65% społeczeństwa było zdania, że nauka religii powinna odbywać się w szkołach publicznych²⁴. Inny raport CBOS-u wskazuje, że w 2013 roku lekcje religii były akceptowalne dla 82% społeczeństwa²⁵, podobnie jak w 2015 roku, jednak w 2021 roku odsetek osób, który nie miały zastrzeżeń do nauki religii, spadł do 74%²⁶. Dynamiczny charakter tych zmian jest potwierdzony przez sondaż IBRiS dla Onetu, który po raz pierwszy wykazał, że odsetek przeciwników nauczania religii w szkołach przewyższył odsetek zwolenników, osiągając poziom 51%²⁷.

²³ J. Krasowska, Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową, *Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia* 20/2, 2013, ss. 109–123, s. 117.

²⁴ CBOS, *Religia w systemie edukacji*. Komunikat z badań, BS/136/2008, s. 1.

²⁵ Takiego sformułowania użyto w pytaniu kwestionariuszowym.

²⁶ CBOS, *Postawy wobec obecności religii i Kościoła w przestrzeni publicznej*. Komunikat z badań, s. 1

²⁷ J. Kapiszewski, K. Forreiter, M. Rogalski, *Kościół w kryzysie*, <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/kosciol-jest-w-kryzysie-mamy-dane-ktore-to-potwierdzaja/pfrrby6> [dostęp dnia 28.01.2024].

Tabela 37. Jak określiłbyś(-abyś) swoje zainteresowanie historią? – Rozkład częstości

	Bardzo duże zainteresowanie	Duże zainteresowanie	Średnie zainteresowanie	Niewielkie zainteresowanie	Brak zainteresowania
Jak określiłbyś(-abyś) swoje zainteresowanie historią?	12,0	20,7	35,0	17,1	15,2

Źródło: dane własne.

Niemal jedna trzecia biorących udział w badaniu osób zadeklarowała, że ich zainteresowanie historią jest duże lub bardzo duże – 32,7%. Przeszło jedna trzecia respondentów wykazywała średnie zainteresowanie historią, natomiast 17,1% – niewielkie. Ponadto brak zainteresowania dotyczył 15,2% ankietowanych. Warto zwrócić uwagę, że odsetek osób niezainteresowanych historią przewyższa odsetek wyrażających duże zainteresowanie.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na duży i bardzo duży wpływ w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni;
- wiek – brak korelacji;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VIII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – technikum;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – lubelskie.

2.6. Uczestnictwo w obchodach świąt narodowych

Przeszło dwie trzecie respondentów zadeklarowało, że święta państwowe i narodowe są dla nich ważne – 68,1%. Przeciwnego zdania okazało się być 21,1% ankietowanych. Ponadto, co dziewiąty badany nie potrafił jednoznacznie odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie i nie opowiedział się po żadnej ze stron – 10,8%.

Tabela 38. Czy, ogólnie rzecz biorąc, święta państwowe i narodowe są dla Ciebie ważne? – Rozkład częstości

	Zdecydowa -nie tak	Raczej tak	Raczej nie	Zdecydowa -nie nie	Trudno powiedzieć
Czy, ogólnie rzecz biorąc, święta państwowe i narodowe są dla Ciebie ważne?	23,3	44,8	14,3	6,8	10,8

Źródło: dane własne.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek twierdzących wskazań w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – mężczyźni;
- wiek – 13–14 lat;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – technikum;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – śląskie.

Tabela 39. Ważność świąt państwowych i narodowych a uczestnictwo w nich

	Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy uczestniczyłeś(-aś) w obchodach świąt państwowych i narodowych?	
	r-Pearsona	p
Czy, ogólnie rzecz biorąc, święta państwowe i narodowe są dla Ciebie ważne?	0,437	0,000

Źródło: dane własne.

Przeprowadzenie korelacji r-Pearsona pozwoliło wykazać występowanie istotnych statystycznie zależności pomiędzy ważnością świąt państwowych i narodowych, a

uczestnictwem w nich. Korelacja miała kierunek dodatni, a więc im częściej badani deklarowali ważność świąt państwowych i narodowych, tym częściej w nich uczestniczyli. Wartość współczynnika świadczy o tym, że deklaracje uczniów mają poparcie w ich postawie.

Tabela 40. W jaki sposób obchodzisz ważne święta państwowe i narodowe? – Rozkład częstości

	W rodzinnym gronie	W gronie przyjaciół i znajomych	Poprzez udział w imprezach zbiorowych, np. marsze, festyny	Poprzez udział w wydarzeniach religijnych, np. nabożeństwa, msze	W ogóle nie mam zwyczaju świętowania takich uroczystości	Trudno powiedzieć
W jaki sposób obchodzisz ważne święta państwowe i narodowe?	50,8	7,2	8,3	8,0	13,5	12,3

Źródło: dane własne.

Ponad połowa badanych osób przyznała, że obchodzi święta państwowe i narodowe w rodzinnym gronie – 50,8%. W gronie przyjaciół i znajomych obchodzi je 7,2%, poprzez udział w imprezach zbiorowych, np. marsze i festyny – 8,3%, natomiast poprzez udział w wydarzeniach religijnych, np. nabożeństwa i msze – 8%. Ponadto 13,5% ankietowanych w ogóle nie ma zwyczaju świętowania takich uroczystości, natomiast 12,3% badanych nie potrafiło jednoznacznie wypowiedzieć się w tej kwestii.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na spędzanie czasu w rodzinnym gronie w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety;
- wiek – 13–14 lat;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – szkoła branżowa I stopnia;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – świętokrzyskie.

Tabela 41. Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy uczestniczyłeś(-aś) w obchodach świąt państwowych i narodowych? – Rozkład częstości

	Tak, kilka razy	Tak, tylko raz	W tym roku nie, ale poprzednich latach uczestniczyłem (-am)	Nie, nie uczestniczyłem (-am) nigdy w takich obchodach
Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy uczestniczyłeś(-aś) w obchodach świąt państwowych i narodowych?	47,6	16,5	17,1	18,8

Źródło: dane własne.

W ostatnim pytaniu niemal połowa respondentów zadeklarowała, że w ciągu ostatnich 12 miesięcy kilka razy uczestniczyła w obchodach świąt państwowych i narodowych – 47,6%. W przypadku 16,5% ankietowanych tego typu sytuacja miała miejsce tylko jeden raz, natomiast 17,1% badanych uczestniczyło w poprzednich latach. Do braku udziału w tego typu obchodach przyznało się natomiast 18,8% respondentów.

Powyższy obszar był istotnie statystycznie częściej wskazywany przez następujące grupy osób (największy odsetek wskazań na dużą częstotliwość w poszczególnych zmiennych niezależnych):

- płeć – kobiety;
- wiek – 13–14 lat;
- typ szkoły – podstawowa;
- klasa – VIII klasa;
- rodzaj szkoły ponadpodstawowej – technikum;
- miejsce zamieszkania – wieś/osada;
- województwo – śląskie.

Podsumowanie

Zagadnienie kształtowania tożsamości narodowej w szkołach jest złożone i obarczone dużym bagażem poznawczym i aksjologicznym. Dlatego warto wyjść od podstawy programowej, która porządkuje kwestie wartości, jakie mają być propagowane w placówkach oświatowych. Uczniowie mieli za zadanie wskazać maksymalnie trzy kluczowe dla nich aspekty spośród katalogu wartości wymienionych w podstawie programowej. Najwyższą liczbę pozytywnych ocen otrzymała tolerancja (58,4%), co wskazuje na duże znaczenie przywiązywane do akceptacji i otwartości na różnorodność. Ponad połowa respondentów wyraziła zainteresowanie współpracą, co sugeruje, że uczniowie doceniają wspólną pracę i kooperację. Patriotyzm został wskazany przez nieco mniej niż połowę badanych (49%), co oznacza, że – choć istnieje zainteresowanie miłością do ojczyzny – nie jest to dla większości uczniów priorytetowe. Natomiast dwóch na pięciu skoncentrowało się na szacunku do tradycji, co wskazuje na pewne zainteresowanie zachowaniem i kontynuacją kulturowych wartości. Wartością dominującą wśród wybranych aspektów wydaje się być tolerancja, która razem z współpracą tworzy diadę wartości. Patriotyzm i ogólny szacunek do tradycji pełnią funkcję wspierającą tolerancję i współpracę co oznacza, że są istotne, ale nie dominujące. Mniej niż co dziesiąty respondent uznał ofiarność (6,5%) i altruizm (4,5%) za kluczowe, co może sugerować, że te wartości są mniej zauważalne przez uczniów lub mniej dla nich istotne.

Wśród ankietowanych uczniów powszechna jest opinia, że „szkoła to odpowiednie miejsce na podejmowanie tematów związanych z polskością i poczuciem dumy narodowej” (53,2%). Kluczowa rola placówek oświatowych w tym zakresie została również potwierdzona w powszechnej opinii, że „generalnie poczucie tożsamości narodowej powinno być kształtowane w szkole” (47,9%). Z drugiej strony blisko połowa respondentów jest zdania, że „bardzo łatwo o nieporozumienia przy podejmowaniu tematyki patriotycznej” (49%). Wśród badanych uczniów powszechna jest również opinia, że „kształtowanie tożsamości narodowej moich rówieśników to coraz trudniejsze zadanie dla nauczycieli” (48,6%). Szukając przyczyn tych trudności, można zauważyć dwie wyraźne, choć słabe, zależności z twierdzeniami dotyczącymi łatwości pojawiania się nieporozumień przy podejmowaniu tematyki patriotycznej oraz przekonania, że tematyka tożsamości narodowej jest niemodna.

Uwagę zwracają również na dwa aspekty o największej rozbieżności zdań wśród uczniów VII+. Pierwszy dotyczy zdania „moi rodzice inaczej postrzegają tematy związane z tożsamością narodową” – 27,3% zgadza się, a 24,7% nie zgadza się z tym twierdzeniem – co sugeruje zróżnicowanie opinii we wspomnianym aspekcie. Również w kwestii oceny tego, czy nauczyciele podchodzą i do tematyki patriotycznej w ciekawy sposób – 27,4% zgadza się, a 29,1% nie zgadza się – co wskazuje na brak jednomyślności w ocenie atrakcyjności sposobu, w jaki nauczyciele podejmują te tematy. Te rozbieżności w odpowiedziach sugerują, że problematyka tożsamościowa może mieć złożony charakter i być przedmiotem różnych perspektyw zarówno w szkolnym, jak i rodzinnym środowisku.

Wśród zależności odnoszących się do twierdzeń, opisujących różne aspekty kształtowania tożsamości w szkołach, najbardziej wyraźne związki między badanymi stwierdzeniami dotyczą obszarów związanych z negatywnym postrzeganiem podejmowania tematyki tożsamości zarówno w szkole, jak i w domu. Obserwuje się relatywnie silne powiązanie między opiniami na temat unikania przez nauczycieli zagadnień związanych z polskością a rozumieniem oraz percepcją aktualności tej tematyki przez respondentów. Z drugiej strony, trzykrotne pojawienie się wśród najsilniejszych korelacji twierdzenia o braku zrozumienia nauczyciela, kiedy ten podejmuje tematykę tożsamości narodowej, może wskazywać na młodzieńczą kontestację. To zjawisko może być również oznaką dystansu międzypokoleniowego, gdzie istotny wpływ na relacje ze starszym pokoleniem ma grupa rówieśnicza i jej rozwinięcie, w porównaniu do starszego pokolenia, zdolności poznawcze.

Przejawy zjawiska dystansu międzypokoleniowego można zaobserwować w kontekście wyników dotyczących grup, gdzie podejmowana jest tematyka tożsamościowa. Zauważalne jest, że rodzina i lekcje są głównymi obszarami, w których młodzież może napotykać tematy związane z polskością. Choć w tych grupach odsetek odpowiedzi „często” i „bardzo często” jest dwukrotnie wyższy niż odsetek wskazań „nigdy” i „bardzo rzadko”, to zsumowane odpowiedzi wskazują na to, że podejmowanie tej tematyki jest co najwyżej sporadyczne i nie przekracza 20%. W przypadku innych grup, gdzie można założyć wyłącznieść lub dominację przekazów rówieśniczych, proporcje są odwrotne, a odsetek odpowiedzi „często” i „bardzo często” oscyluje wokół 15–20%, podczas gdy zsumowane odpowiedzi „bardzo rzadko” i „nigdy” są przynajmniej dwu- lub trzykrotnie wyższe.

Różnice między podejmowaniem tematyki polskości w szkole, rodzinie a innymi grupami rówieśniczymi są zauważalne. Pomimo obserwowanego zmniejszania się satysfakcji

z uczestnictwa w grupach rówieśniczych od 1989 do 2007 roku, jednocześnie zauważa się wzrost znaczenia roli grupy rówieśniczej dla nastolatków w wieku 11–20 lat w porównaniu do rodziny i grona pedagogicznego. Grupa rówieśnicza może być katalizatorem zachowań ryzykownych czy kontestacyjnych, ale jednocześnie odgrywać kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości indywidualnej i społecznej. Podejmowanie lub brak obecności tematyki polskości może być istotnym wyznacznikiem dystansu międzypokoleniowego.

Zauważalne jest, że uczniowie częściej mają kontakt z teoretycznym podejściem do tożsamości, co manifestuje się poprzez ich zaznajamianie się z pojęciami, takimi jak: naród, ojczyzna, patriotyzm. Elementy budujące teoretyczne fundamenty tożsamości obejmują również treści obecne w mediach społecznościowych. Z kolei mniej powszechne są aktywności związane z bezpośrednim doświadczeniem, jak np. wycieczki kształtujące więź z regionem, uczestnictwo w wyjściach do teatru czy spotkania z osobami zasłużonymi dla społeczności lokalnej. Takie odpowiedzi wydają się być zrozumiałe, ponieważ aktywności oparte na doświadczeniach są bardziej skomplikowane do praktycznego zrealizowania. Niemniej jednak, godne uwagi jest to, że co czwarty uczeń nigdy nie uczestniczył w spotkaniach z osobami zasłużonymi dla Polski lub swojego regionu.

Spośród ocenianych wartości pod kątem ich znaczenia dla respondentów, największy odsetek pozytywnych wskazań dotyczył kwestii wolności obywatelskich – 81,4%. Podobnie wysoko cenione było udane życie rodzinne, z wynikiem – 78,4%. Natomiast jedyną wartością, która zdobyła mniej niż połowę pozytywnych ocen, były praktyki religijne – 41,8%, przy czym wyższy odsetek uzyskały zsumowane odpowiedzi, w których uznawano ten aspekt za mało cenny lub nieprzedstawiający wartości (42,8%). Do porównania z tymi wynikami można wykorzystać badania CBOS-u z 2019 roku, gdzie również analizowano stosunek do wartości, choć z użyciem innej kategorii. Wśród wiodących wartości, które można zestawić z wyborami uczniów, szczególnie wysoko oceniane było szczęście rodzinne (83% wskazań). Religia zajęła piąte miejsce (17%), wyprzedzając: pomyślność ojczyzny (14%), pracę zawodową (11%) oraz wykształcenie (8%). Interesujące jest to, że młodzież wykazywała silniejsze zainteresowanie kwestiami wolności obywatelskich niż ogół społeczeństwa. Jednocześnie widoczny jest wyraźnie mniejszy akcent kładziony przez uczniów VII+ na wartość praktyk religijnych. Analiza współczynnika korelacji r-Pearsona ujawniła statystycznie istotne związki pomiędzy priorytetami przypisywanymi ocenianym wartościom a ceniением wolności obywatelskich. Najwyraźniejsza zależność występowała w przypadku jedności narodu, natomiast

najmniejsza dotyczyła praktyk religijnych. Ciekawym wnioskiem jest relatywnie silna współzależność między poziomem cenięcia wolności obywatelskich a wartością jedności narodu, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że deklaratywnie jedność narodu zajmowała jedynie piąte miejsce pod względem liczby wskazań jako raczej cenna lub bardzo cenna. To zjawisko sugeruje, że badani łączą w swojej świadomości wolność obywatelską z poczuciem jedności narodu jako gwarantem tej wolności. Ponadto, wartości indywidualne i społeczne występujących naprzemiennie pod względem siły istotności oddziaływania na cenięcie wolności obywatelskich. Może to wskazywać na równorzędny wpływ tych wartości na postrzeganie wolności obywatelskich przez badanych, co potwierdza również tezę o społeczno-indywidualnym charakterze wolności obywatelskich.

Kwestią, która istotnie może wpływać na podejście do kształtowania tożsamości narodowej w szkołach jest upamiętnianie patrona placówki. Opisując realizowane w szkole formy promocji działań związanych z patronem szkoły, dwóch na pięciu badanych uczniów wskazało na organizowane konkursy związane z wiedzą o patronie – 40,2%. Niemal równie często spotykane są konkursy plastyczne – 39,3%. Z kolei stosunkowo najrzadziej promuje się patrona szkoły poprzez organizację wizyt w muzeach czy galeriach – wynik ten wyniósł 13,2%. Mimo podejmowania różnych form upamiętniania, niemal co czwarty uczeń szkół mających patrona nie uczestniczył w żadnej z wymienionych aktywności. To niekoniecznie oznacza, że szkoła nie prowadzi tego rodzaju działań, ale może sygnalizować, że nawet jeśli takie aktywności istnieją, to nie zostały one dostrzeżone przez uczniów.

Choć ponad połowa ankietowanych zadeklarowała, że publiczne celebrowanie świąt narodowych (apele, wiece, marsze, przemówienia itp.) jest potrzebne (56%) oraz, że odczuwa dumę z bycia Polakiem, gdy uczestniczy w obchodach świąt (56,8%), to branie udziału w tego typu publicznych obchodach potwierdziło 8,3% badanych. Zdecydowanie częściej badani deklarują obchodzenie świąt państwowych i narodowych w gronie rodzinnym (50,8%). O tym, że potrzeba celebracji świąt jest dla nich ważna świadczy fakt, że kilkakrotne uczestnictwo w obchodach świąt w roku poprzedzającym pomiar zadeklarowała niemal połowa z nich (47,6%). Co ciekawe, zdecydowanie większy odsetek uczniów przyznaje, że patriotyzm polega na dobrowolnym udziale w obchodzeniu świąt narodowych i państwowych (74%), niż deklaruje, że obchodzenie świąt jest potrzebne (56%). Różnica między wskazaniami na te odpowiedzi wynosi 18%, może być to sygnałem, że istnieje grupa

uczniów świadoma tego, co świadczy o patriotyzmie i mając tę świadomość, odrzuca takie aktywności lub przynajmniej jest w stosunku do nich zdystansowana.

W ramach każdego z pytań o celebrowanie świąt narodowych pojawiała się również grupa osób wyraźnie kontestująca pozytywne podejście do tych aktywności – 12,6% badanych nie uważa, że publiczne celebrowanie świąt narodowych jest potrzebne, 20,9% nie uważa, by celebrowanie świąt państwowych było dla nich ważne, a 35,9% nie uczestniczyło w ostatnim roku obchodach świąt państwowych i narodowych, w tym 18,8% w ogóle nie ma takiego zwyczaju.

Duma narodowa może być traktowana jako element szerszego zestawu emocji, postaw i przekonań, które kształtują tożsamość narodową. Analizując momenty, w których uczestnicy badania doświadczają dumy narodowej, najczęściej wskazywano na sukcesy polskich sportowców (68,3%), dobre opinie o Polsce z zagranicy (67,6%), powszechną rozpoznawalność znanych Polaków na świecie (64,4%) oraz polskie sukcesy historyczne. Z drugiej strony, mniej niż połowa ankietowanych odczuwa dumę narodową, gdy przebywają długo za granicą (38,3%), widzą religijność Polaków (37,7%) lub doświadczają dumy stale bez konkretnego powodu (36,5%). Dobór czynników do oceny był inspirowany badaniami CBOS-u z 2010 roku, w których Polacy, korzystając z otwartego pytania, stworzyli zestaw sytuacji, w których odczuwają dumę z bycia Polakami. Podobnie jak w przypadku Polaków, uczniowie wskazywali sukcesy sportowe jako najważniejszy czynnik. Pierwsza piątka wskazań uczniów w czterech przypadkach związanych z pozytywnymi opiniami o Polsce z zagranicy oraz osiągnięciami Polaków w obszarach kultury, sztuki i nauki, pokrywała się z wynikami badania CBOS-u.

Jednak w przeciwieństwie do badania CBOS-u, gdzie ciągłe odczuwanie dumy niezależnie od powodu było drugim najczęściej wymienianym elementem, w przypadku uczniów znalazło się na ostatnim miejscu. Odsetek uczniów, którzy w ogóle nie odczuwają stałego poczucia dumy, przewyższał tych, którzy zdecydowanie tak odczuwają. Interesującym aspektem jest fakt, że ten element zajął wysokie miejsce na liście czynników powiązanych z istotnością poczucia dumy jako wartości życiowej. To oznacza, że im wyżej osoby oceniały znaczenie dumy z bycia Polakiem, tym częściej doświadczają go bez konkretnego powodu. To świadczy o silnym wewnętrznym zinternalizowaniu tego uczucia, jednak charakteryzuje mniejszą grupę uczniów. Odsetek tych, którzy uznali, że poczucie dumy narodowej jest dla

nich cenne lub bardzo cenne, a jednocześnie stale je odczuwają bez konkretnego powodu, wynosi 34%, a jeśli uwzględnimy tylko skrajne odpowiedzi, to 8,2%.

Rozważając różne etapy polskiej historii i związane z nimi poczucie dumy, największy odsetek pozytywnych odpowiedzi dotyczył udziału Polaków w II wojnie światowej – 63,8%. Nieco niższe wyniki związane były z dumą z żołnierzy wyklętych i ich uczestnictwem w antykomunistycznych walkach partyzanckich po II wojnie światowej (63%), przynależnością Polski do Unii Europejskiej (60,6%) oraz walką o ustalanie granic odrodzonej Polski (60,2%). Z drugiej strony, mniej niż dwie piąte osób doświadcza dumy w kontekście okresu rozbiorów Polski oraz rozbitcia dzielnicowego – odpowiednio 36,1% i 35% pozytywnych odpowiedzi. Przeprowadzenie analizy korelacji r-Pearsona ujawniło istotne statystycznie związki między ważnością poczucia dumy narodowej a odczuwaniem dumy z analizowanych okresów historii Polski. Najsilniejsza zależność dotyczyła dumy z początków państwa Polskiego, rządów Jagiellonów oraz powstania Solidarności. Z kolei naj słabsze związki zaobserwowano w kontekście okresu rozbiorów Polski, okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) i rozbitcia dzielnicowego. Warto zauważyć, że okresy historyczne, często wymieniane jako istotne, koncentrują się głównie na historii współczesnej, a poczucie dumy najbardziej koreluje z czasami świetności Polski z okresu średniowiecza. Analiza korelacji r-Pearsona między zainteresowaniem historią a odczuwaniem dumy z poszczególnych okresów potwierdziła istotne statystycznie związki między ważnością poczucia dumy narodowej a odczuwaniem dumy z analizowanych okresów historii Polski. Ponownie, najsilniejsza zależność dotyczyła dumy z początków państwa Polskiego, rządów Jagiellonów oraz powstania Solidarności, natomiast naj słabszą korelację zaobserwowano w kontekście okresu rozbiorów Polski, okresu PRL i rozbitcia dzielnicowego. Nie zaobserwowano natomiast istotnego związku między uznaniem poczucia dumy narodowej jako cennej wartości życiowej a doświadczaniem dumy z okresu rozbiorów Polski (1772–1918), czasu Polski w Unii Europejskiej (po 2004), okresu rozbitcia dzielnicowego (1138–1320) i okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989). Szczególnie zaskakujące jest tu pojawienie się najnowszego okresu, który deklaratywnie zdobył wysoką pozycję, lecz nie wykazuje istotnego związku z oceną wartości poczucia dumy narodowej.

Spośród różnych interpretacji patriotyzmu, badani najczęściej wyrażali przekonanie, że patriotyzm polega na umiłowaniu ojczyzny – 79,6%. Co najmniej trzy czwarte respondentów również identyfikowało go z szacunkiem dla godła, flagi i hymnu narodowego

(78,8%), pielęgnowaniem polskich tradycji (76,2%) oraz pamiętaniem o bohaterach narodowych (75,2%). W przeciwieństwie do tego, mniej niż połowa uczniów zgadzała się, że patriotyzm oznacza okazywanie szacunku władzom państwowym oraz troskę o religijne wychowanie dzieci w rodzinie – odpowiednio 49,6% i 46,7%.

Pojęcie „umiłowanie ojczyzny” stanowi jedno z tradycyjnych, słownikowych określeń patriotyzmu, choć jednocześnie jest to definicja enigmatyczna. Dlatego twierdzenia tego użyto, aby zidentyfikować, które z pozostałych postaw najsilniej korelują z uczuciem miłości do ojczyzny u uczniów. Ich zdaniem, umiłowanie ojczyzny najbardziej przejawia się w szacunku dla godła, flagi i hymnu narodowego, pamięci o bohaterach narodowych, dobrowolnym uczestnictwie w obchodach świąt narodowych i państwowych, przekazywaniu dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny oraz pielęgnowaniu polskich tradycji. Wykazuje to zgodność z kolejnością wynikającą z ich deklaracji. Wskazuje się, że badani skupiają się przede wszystkim na aspektach symbolicznych patriotyzmu, przywiązywaniu znaczenia do wartości abstrakcyjnych, podczas gdy konkretniejsze działania, takie jak poszanowanie prawa, zaangażowanie społeczne czy wybór lokalnych produktów, postrzegane są jako mniej istotne.

Jednym z kontekstów, w których skrajnie negatywne odpowiedzi przewyższyły pozytywne, było postrzeganie patriotyzmu jako troski o religijne wychowanie dzieci w rodzinie. Warto zwrócić uwagę, że w pytaniu dotyczącym wartości związanych z praktykami religijnymi, odsetek odpowiedzi „wcale nieprzedstawiający wartości” również przewyższał odsetek odpowiedzi „bardzo cenne”. Podobne tendencje zaobserwowano w kontekście dumy narodowej, gdzie odsetek tych, którzy twierdzili, że wcale nie odczuwają dumy przy obserwowaniu religijności wśród Polaków był niemal dwukrotnie wyższy niż odsetek tych, którzy zdecydowanie odczuwają dumę. Te wyniki wpisują się w obserwowaną tendencję, którą Justyna Krasowska analizuje, argumentując, że w okresie PRL-u i wcześniej, Kościół pełnił funkcję ostoji narodu, zaś obecnie stosunek do Kościoła odzwierciedla bardziej podziały społeczne niż jednoczenie Polaków. Interpretując również stanowisko nauczycieli, można je postrzegać jako wyraz szerszego zjawiska, czyli zmiany podejścia Polek i Polaków do roli religii w szkołach. Zgodnie z badaniami CBOS-u z 2008 roku, 65% społeczeństwa uważało, że nauka religii powinna odbywać się w szkołach publicznych. Jednak kolejne raporty wskazywały na zmiany, gdzie w 2013 roku i 2015 roku większość społeczeństwa akceptowała lekcje religii, natomiast w 2021 roku odsetek osób akceptujących naukę religii spadł do 74%.

Dynamiczny charakter tych zmian został potwierdzony przez sondaż IBRiS dla Onetu, który pokazał, że po raz pierwszy odsetek przeciwników nauczania religii w szkołach przewyższył odsetek zwolenników, osiągając poziom 51%.

Bibliografia

- Babbie, E. (2004). *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Boksański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa: PWN.
- CBOS. (2015). *Autoportret Polaków i postrzegany dystans kulturowy wobec sąsiadów*, Komunikat z badań: nr 126/2015, Warszawa.
- CBOS (2022), *Postawy wobec obecności religii i Kościoła w przestrzeni publicznej*. Komunikat z badań Nr 3/2022, s. 1.
- CBOS (2010). *Powody do dumy i wstydu dla Polaków*, Komunikat BS/30/2010, Warszawa, s. 5.
- CBOS (2008). *Religia w systemie edukacji*. Komunikat z badań, BS/136/2008, s. 1.
- CBOS (2023). *Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie*, Komunikat z badań nr 33/2023, s. 2.
- CBOS, *System wartości Polaków w 2019 roku*, CBOSNEWS Newsletter 2/2020, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/2020/02/newsletter.php>, [data dostępu 12.01.2024].
- Dumas, T. M., Ellis, W. E., Wolfe, D. A. (2012). Identity development as a buffer of adolescent risk behaviors in the context of peer group pressure and control. *Journal of Adolescence*, 35(4), 917–927.
- Guilford, J. (1965). *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York.
- Guilford, J. (1942). *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, New York-London.
- Hasło: Patriotyzm, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html> [data dostępu 02.02.2024].
- Kapiszewski, J., Forreiter, K., Rogalski, M., *Kościół w kryzysie*, <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/kosciol-jest-w-kryzysie-mamy-dane-ktore-to-potwierdzaja/pfrrby6>, [data dostępu: 28.01.2024].
- Kokociński, M. (2011). *Rola grupy rówieśniczej w procesie socjalizacji młodzieży*, Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania.
- Krasowska, J. (2013). *Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową*, *Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia*, 20/2, ss. 109–123, s. 117.
- Lewandowski, E. (2008). *Charakter narodowy Polaków i innych*, Warszawa.
- Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa.
- Nowacka, E., Łodziński, S. (2021). *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości*, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia

ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, s. 11, <https://dziennikustaw.gov.pl/du/2017/356> [data dostępu: 15.01.2024].

Skarbek, W. (2013). Wybrane zagadnienia metodologii nauk społecznych, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.

Stanisz, A. (2006). Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem Statistica PL na przykładach z medycyny, Kraków: StatSoft Polska.

Stanisz, A. (1998). Przystępny kurs statystyki, t. 1, Kraków, s. 293.

Stoczewska, B. (2019). Charakter narodowy Polaków. Refleksje nad jego postrzeganiem w myśli społeczno-politycznej kilku ostatnich dekad. W: M. Korzeniewska-Wiszniewska, A. Kastory, R. Woźnica, Europa Środkowa i Bałkany. Konteksty historyczne i politologiczne (s. 415). WUJ Kraków.

Szwed, R. (2008). Metody statystyczne w naukach społecznych, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Tazbir, J. (red). (1991). Mity i stereotypy w dziejach Polski, Warszawa.

Wojakowski, D. (2007). Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce, Warszawa: PAN.

Wójcik, S. (2002). Naród polski w publicystyce PRL, Lublin.